

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Mezinárodní teritoriální studia

Terézia Dobiašová

**Vztah katolické církve a státu v bývalé
NDR (1949-1989)**

Bakalářská práce

Praha 2008

Autor práce: **Terézia Dobiašová**

Vedoucí práce: **PhDr. Miroslav Kunštát PhD.**

Oponent práce: **PhDr. Ota Konrád PhD.**

Datum obhajoby: **2008**

Hodnocení: **v ý b o r n ě**

Bibliografický záznam

DOBIAŠOVÁ, Terézia. *Vztah katolické církve a státu v bývalé NDR (1949-1989)*. Praha: Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Mezinárodní teritoriální studia, 2008. 56 s. Vedoucí bakalářské práce PhDr. Miroslav Kunštát PhD.

Anotace

Státy založené na ateistickém marxismu-leninismu zastávaly vůči církvím a náboženství obecně velice problematický postoj. Církvě byly považovány za hlavního ideologického protivníka, a měly proto být zcela vytlačeny ze společnosti a veřejného života. S postupným odumíráním náboženství se počítalo také ve východoněmeckém státě, jehož vztah ke katolické církvi byl však velmi specifický a lišil se od vztahu státu k církvím v ostatních zemích bývalého socialistického bloku. Existence katolické církve v NDR se totiž vyznačovala relativní volností, kterou si církve zajistila především svým bezkonfliktním přístupem a snahou o dosažení modus vivendi mezi ní a státem. Přes výjimečnost vztahu katolické církve a východoněmeckého režimu nebylo však dosud toto téma v české literatuře hlouběji zpracováno. Tato studie se proto pokouší popsat jednotlivé etapy vzájemného vztahu katolické církve a státu v NDR, který byl do velké míry ovlivňován všeobecným vývojem na domácí i zahraniční politické scéně, ale také personálním složením na nejvyšších stranických, respektive státních, a církevních postech. Zároveň se snaží nalézt zvláštnosti tohoto vztahu a objasnit příčiny, které vedly ke konkrétnímu jednání, ať už na jedné či druhé straně.

Annotation

States based on the atheistic ideology of Marxism-Leninism had a rather problematic approach towards churches and religion in general. Churches were considered the main ideological opponent and therefore had to be forced out of the political and social sphere. In East Germany, the communist regime expected a gradual "extinction" of religion as well. However, as far as religious affairs policies are concerned, the GDR differed from other communist countries. The existence of the Catholic Church in the GDR was

characterized by relative freedom, which had been achieved primarily by a non-conflict approach of the church as well as the effort to reach a *modus vivendi* with the state. Despite the exceptionality of the relationship between the GDR and the Catholic Church, thorough research concerning this topic can hardly be found in Czech literature. This study therefore tries to describe the respective stages of the coexistence of the Catholic Church and the state in the GDR, which had been strongly influenced by general developments on the domestic and international scenes, as well as by the changing personal composition of party, state and church hierarchies. At the same time, the study attempts to identify the specific characteristics of this relationship and to shed light on the causes of concrete actions on both sides.

Klíčová slova

Katolická církev, stát, NDR, politika, společnost, strategie, spolupráce.

Keywords

Catholic Church, state, GDR, policy, society, strategy, cooperation.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedenou literaturu. Zároveň souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna veřejnosti pro účely výzkumu a studia.

V Praze dne 13.5.2008

Terézia Dobiašová

Obsah

1. Úvod	7
2. Poválečná konsolidace a vytváření nových politických struktur (1945-1953)	11
2.1. Církevní politika SMAD a KPD/SED	11
2.2. Funkce CDU	17
2.3. Katolická církev v Sovětské okupační zóně a NDR po roce 1945	19
3. Konflikty a období stabilizace (1953-1957)	22
3.1. NDR po 17.červnu 1953	22
3.2. Postoj SED ke katolické církvi	23
4. Upevňování socialismu (1957-1961)	26
4.1. NDR na cestě ke stavbě Berlínské zdi	26
4.2. Církevní politika SED	28
5. NDR na cestě k mezinárodnímu uznání (1961-1971)	32
5.1. Snahy SED o vnitro- i zahraničně politickou legitimitu	32
5.2. Církevní politika v samostatné NDR	33
5.3. Katolická církev ve vztahu k SED	35
6. NDR jako mezinárodně právně suverénní stát (1972-1989)	39
6.1. Vnitřní rozkoły, vnější stabilizace	39
6.2. Politika SED vůči katolické církvi	40
6.3. Katolická církev v „suverénní“ NDR	42
6.4. „Perestrojka“	45
7. Závěr	48
Seznam zkratk	51
Resumé	52
Zusammenfassung	53
Seznam použité literatury	55

1. Úvod

S ohledem na ateistické prostředí a většinovou evangelickou církev žila katolická církev v NDR jako „malé stádo“ v dvojité diaspoře. Vyznávalo-li v roce 1945 na jejím území po přílivu uprchlíků a vyhnanců katolickou víru 12% všech obyvatel, v říjnu 1990 už to bylo pouhých 5%.¹ Po celých čtyřicet let se musela katolická církev vyrovnávat se skutečností, že se nachází v socialistické zemi, s jejímiž pravidly zásadně nesouhlasí. Přesto však byla institucí s vnitřní autonomií a organizační nezávislostí, díky čemuž mohla v kázáních a pastýřských listech hovořit ke svým věřícím prakticky bez státní cenzury. V omezeném rámci jí bylo umožněno pořádat také různé veřejné akce, jako například poutě či setkání katolíků², které byly jejím vlastním organizačním počinem bez státního řízení. V porovnání se situací v ostatních komunistických zemích si tedy katolická církev v NDR uchovala relativní volnost a prostor pro své působení.

Téma vztahu katolické církve a státu v bývalé NDR jsem si pro svou práci vybrala, protože je specifický svou povahou³ a také dosud nebyl v české literatuře hlouběji zpracován. Ve své práci jsem se snažila zaměřit především na nejdůležitější události, které formovaly vzájemný vztah církve a státu a ovlivňovaly jeho další vývoj. Dále jsem se také snažila hledat příčiny, které by vysvětlovaly konkrétní chování strany, potažmo státu, či naopak katolické církve. Práce je rozdělená do pěti hlavních kapitol podle toho, jak se měnil čistě politický i církevně politický kurs státu a podle toho, jak na něj církev v daném období reagovala. Časové vymezení jednotlivých kapitol jsem převzala ze studie Bernda Schäfera „Staat und katholische Kirche in der DDR“, která je podle mého názoru nejkomplexnější a nejprůhlednější prací věnovanou dějinám katolické církve v NDR. Každá z kapitol obsahuje stručný historický exkurs, na který navazuje již konkrétní charakteristika státní církevní politiky a následné reakce katolické církve. U všech období jsem se snažila objasnit důvody, které vedly k danému postupu, ať už státu či

¹ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR*. Böhlau Verlag, Köln 1998, str. 19.

² Tzv. Katholikentag, tedy setkání katolických věřících z celé země.

³ Především se liší od vztahu státu k církvím v ostatních zemích bývalého sovětského bloku, kde byly církve mnohem tvrději pronásledovány a jejich představitelé přísněji perzekuováni.

církve, a také akcentovat nejdůležitější momenty vzájemných konfliktů, nebo naopak snah o koexistenci.

Jednotlivé fáze vývoje vztahu mezi katolickou církví a státem v NDR jsou mezi sebou úzce provázány, a proto je od sebe nelze striktně oddělit. Ačkoli je moje práce časově vymezená léty 1949-1989, začíná obdobím těsně po konci druhé světové války, protože již první poválečná léta měla vliv na budoucí existenci katolické církve v sovětské okupační zóně a pozdější NDR a na další směřování státní politiky v církevní oblasti. Tato doba se vyznačovala především pokusy o stabilizaci válkou rozvrácené země a snahou o vytvoření nových politických struktur. Protože však sovětská okupační zóna spadala do sféry vlivu SSSR, bylo celkem brzy jasné, že tuto část Německa v dohledné době ovládne komunistická strana. To se také skutečně stalo a monopol KPD,⁴ později SED,⁵ na politické scéně i ve společnosti přetrvával až do roku 1989. Přístup strany, respektive Sovětů, k církvím v NDR nebyl s ohledem na nejistou budoucnost Německa zpočátku příliš tvrdý, ale po formálním vyhlášení NDR i do církevní oblasti pronikly stalinistické praktiky a církve měly být postupně vytlačeny z veřejného života. Nicméně nárůst počtu katolických věřících vlivem přílivu odsunutých a vyhnanců naopak posílil církevní základnu, a vyžadoval tak řešení otázky vytvoření odpovídajících církevních struktur. Území sovětské okupační zóny bylo rozděleno do sedmi církevních jurisdikčních okrsků a v roce 1950 vznikl v NDR regionální biskupský sbor katolické církve. Také na straně státu vznikaly nové instituce, které se měly zabývat církevní problematikou. Zpočátku však byla práce v církevní oblasti značně neuspořádaná, což se ale změnilo s postupnou stabilizací východoněmeckého státu a jeho socialistického systému.

V další části své práce se soustředuji na zintenzivnění činnosti státních a stranických funkcionářů v církevní oblasti a na prohlubování struktury církevně politických orgánů. Velkou pozornost přitom věnuji Ministerstvu státní bezpečnosti, které po celou dobu existence NDR hrálo v církevní politice nezanedbatelnou roli. Podílelo se na důležitých rozhodnutích týkajících se právě církevních otázek, a především plnilo

⁴ Kommunistische Partei Deutschlands – Komunistická strana Německa.

⁵ Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – Jednotná socialistická strana Německa.

jakousi kontrolní a dozorčí funkci nad církevními aktivitami i samotnými duchovními. Církev se tedy dostávala stále více pod drobnohled a zároveň si musely zvykat na skutečnost, že stát dále posiluje svou moc, která hluboce zasahuje do jejich života. Mnozí věřící se ale nechtěli s touto situací smířit, a prchali proto na Západ. Hromadnou emigraci se státu podařilo zastavit až stavbou Berlínské zdi, která měla také přispět k hospodářské a ekonomické stabilizaci země.

Stavba zdi se stala mezníkem i pro katolickou církev v NDR, která s nástupem berlínského biskupa Alfreda Bengsche do úřadu nastolila kurs tzv. politické abstinence, která měla církvi zajistit *modus vivendi* ve vztahu se státem. Ačkoli se s přispěním II.vatikánského koncilu začaly mezi duchovními i věřícími objevovat názorové odchylky od oficiální církevní linie, zůstal kurs „politické abstinence“ zachován až do smrti kardinála Bengsche v roce 1979. Další kapitoly jsou proto zaměřeny především na osobu Alfreda Bengsche, jeho blízké spolupracovníky a argumentaci, kterou používal k zdůvodnění svých často kontroverzních kroků. Nicméně svým postupem dosáhl vytyčeného cíle a uchoval pro katolickou církev relativní svobodu.

Státní představitelé se v 60. a na počátku 70.let koncentrovali hlavně na zahraniční politiku, jejímž výsledkem mělo být mezinárodní uznání NDR, a tím také definitivní potvrzení existence dvou samostatných německých států. K dosažení mezinárodního uznání potřebovala NDR mimo jiné stabilizovanou vnitřní politickou situaci, která by ostatní státy přesvědčila o oprávněnosti takového požadavku. I proto NDR velmi vyhovoval bezkonfliktní kurs „politické abstinence“ katolické církve, který sama podporovala a již nenaléhala, tak silně jako dříve, na veřejná pozitivní politická vyjádření ze strany katolických duchovních. Přes problémy, například Hallsteinovu doktrínu, se kterými se musela NDR potýkat, se jí postupně skutečně podařilo navázat diplomatické styky nejen se zeměmi socialistického bloku a v roce 1972 vyvrcholilo její snažení uzavřením smlouvy se Spolkovou republikou.

Poslední část mé práce tedy mapuje období po roce 1972 až do zlomového roku 1989. Katolická církev již vnímala NDR jako svůj „domov“, jako místo svého působení, ale nadále se zdráhala jakkoli výrazněji veřejně

angažovat, nedotýkal-li se daný problém přímo oblasti jejích vlastních zájmů, jako například školství. Změna přišla až na počátku 80.let s celkovou reformní náladou v socialistickém bloku a se stále vzrůstající nespokojeností katolických věřících, kteří žádali opuštění oficiální linie katolické církve. Chtěli především vést dialog se socialistickou společností a katolické duchovní žádali, aby se otevřeně vyjádřili k situaci v zemi. Ti se postupně opravdu odvážili ke kritice poměrů vládnoucích v NDR, a přidali se tak na stranu evangelické církve a jiných opozičních skupin, které požadovaly radikální politickou i společenskou přeměnu NDR.

Práce vychází z empiricko-analytických tradic společenských věd a obsahuje prvky diachronní komparace. Text mísí zásady psaní empirických a komparativních statí. Ve své práci jsem používala literaturu převážně od německých autorů, která nevyšla v českém překladu. Snažila jsem se vycházet ze základních studií, které se podrobně věnují dějinám katolické církve v NDR a jejímu vztahu s východoněmeckým státem. Podle mého názoru je třeba vyzdvihnout disertaci Bernda Schäfera z roku 1998 nazvanou „Staat und katholische Kirche in der DDR“, která jako první nabízí ucelenou a komplexní analýzu vztahu státu a katolické církve v NDR v období od roku 1945 až do roku 1989. O podobnou analýzu se nejnověji pokusil ve své práci z roku 2007 „Die kleine Herde – die katholische Kirche in der SBZ und im sozialistischen Staat DDR“ také Martin Ehm, který ji navíc doplnil o několik otištěných pastýřských listů. Opomenout však nelze ani rozsáhlou studii Wolfganga Tischnera z roku 2001, která zkoumá ze sociálně historické perspektivy fázi formování východoněmeckého katolicismu mezi léty 1945-1951. Pouze na určitý časový úsek se ve své práci soustřeďuje také Thomas Raabe, který popisuje politické vztahy socialistického státu a katolické církve v období od roku 1949 do roku 1961. Čistě problematice působení Stasi v katolické církvi je věnována publikace Dietera Grandeho a Bernda Schäfera z roku 1998 s názvem „Kirche im Visier. SED, Staatssicherheit und katholische Kirche in der DDR“. Tato práce se velmi podrobně zabývá metodami Ministerstva pro státní bezpečnost, odhaluje konkrétní případy spolupráce duchovních i laiků se Stasi, ale popisuje i oficiální kontakty mezi ní a katolickou církví. Spíše filozoficky je laděná práce Uty Haese „Katholische Kirche in der DDR. Geschichte einer politischen Abstinenz“,

kteřá se, jak již napovídá název, zamýšlí nad příčinami a následky církevního kursu „politické abstinence“ a zohledňuje přitom také roli komunistické ideologie a křesťanské věrouky. Pro studium problematiky vztahu státu a katolické církve v bývalé NDR je velmi užitečný soubor dokumentů a veřejných vyjádření z let 1945-1989 vydaný Gerhardem Langem a jeho spolupracovníky již v roce 1992 jako vůbec první publikace svého druhu v této oblasti. Pozoruhodné jsou také myšlenky biskupa Johannese Brauna, který se pokusil na příkladě svého magdeburského biskupství objasnit podstatu vzájemného vztahu státu a katolické církve v NDR. Dále jsem ve své práci využila také několik kratších studií ze sborníků věnovaných nejen katolické církvi, ale i jejímu evangelickému protějšku, a církevní politice v NDR obecně. Německou literaturu zaměřenou převážně na církev a církevní politiku pak doplňuje česká publikace Jaroslavy Plškové zabývající se Brandtovou východní politikou a také obecnější práce Hermanna Webera „Geschichte der DDR“ v českém překladu.

2. Poválečná konsolidace a vytváření nových politických struktur (1945-1953)

2.1. Církevní politika SMAD a KPD/SED

Po konci druhé světové války byly na německém území vytvořeny čtyři okupační zóny, přičemž jedna z nich plně podléhala kontrole Sovětského svazu. S jeho podporou se zde stále více prosazovala německá komunistická strana KPD, která si nárokovala veškerý politický vliv v této části Německa. V roce 1945 tak poprvé došlo ke střetu komunistické strany s katolickou církví, která po přílivu uprchlíků a vyhnaných čítala v sovětské okupační zóně⁶ zhruba 12 procent obyvatel,⁷ což představovalo zdvojnásobení počtu lidí hlásících se ke katolické víře.

Pro většinu komunistů ztělesňovaly církve nejen těsně po druhé světové válce, ale již několik desetiletí dříve, historicky podmíněný fenomén, jehož postupné odumírání je nutné urychlit. Na druhou stranu si však byli komunističtí představitelé velmi dobře vědomi toho, že církve a náboženství

⁶ SBZ-Sowjetische Besatzungszone.

⁷ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 19.

jako takové představují, a vždy představovaly, politicky vlivný faktor, který nelze pominout, a se kterým se musí strana pomýšlející na totální ovládnutí státu bezpodmínečně vypořádat. Nicméně období bezprostředně po konci války mezi léty 1945-1947, kdy ještě KPD/SED a církve doufaly ve vzájemnou toleranci založenou na společném antifašismu přetrvávajícím z dob nacistické diktatury, se vyznačovalo relativní vnitropolitickou volností ponechanou katolické církvi, která toho využila především k vybudování infrastruktury potřebné pro zaopatření zvýšeného počtu svých stoupenců. Bylo však patrné, že linie kompromisů SED vůči církvím je pouze otázkou strategie a taktiky, nikoli vzájemné shody.⁸ Zároveň proto měly být v klíčových oblastech, jakými byly hospodářství, bezpečnostní aparát, školství či média, vytvořeny předpoklady pro budoucí diktaturu jedné strany. K tomu mělo dopomoci také tzv. glajchšaltování, které mimo jiné postihlo na přelomu let 1947 a 1948 německé křesťanské demokraty, což pro východoněmecký katolicismus znamenalo citelnou ránu v podobě ztráty politického zastoupení⁹, na druhé straně ale postupnou konsolidaci vnitropolitické scény v SBZ a později NDR, která vrcholila počátkem roku 1950. V této době zůstaly církve jedinou možnou alternativou ke stále se posilujícímu státu, který jakékoli opoziční projevy ve společnosti nekompromisně potíral.¹⁰ K tvrdému přístupu vůči církvím přispěla také přiosτρující se mezinárodní situace v důsledku studené války a během roku 1948 prováděná stalinizace SED, která nabrala kurs budování socialismu, a zabraňovala tak těsnější spolupráci mezi stranou a církvemi, jejichž role ve společnosti byla nahlížena jako historicky překonaná. Přesto se však již v této době vytvořily pro katolickou církev alespoň omezené prostory pro její působnost. Hranice, přes které se podle stranických funkcionářů neměla pohybovat, vymezil již v listopadu 1947 předseda SED a pozdější prezident NDR Wilhelm Pieck, který budoucí roli církví v socialistické společnosti definoval takto: „Církev se samozřejmě může vyhybat zaujetí vlastního stanoviska v politických a hospodářských

⁸ Raabe, Thomas. *SED-Staat und katholische Kirche. Politische Beziehungen 1949-1961*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 1995, str. 25.

⁹ Ne však ve všech oblastech, například v Durynsku byla spolupráce mezi CDU a katolickou církví velmi těsná.

¹⁰ Tischner, Wolfgang. *Katholische Kirche in der SBZ/DDR 1945-1951*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2001, str. 41.

konfliktech a omezit se pouze na samotnou víru v Boha. Kde se toto bude dít, nevzniknou žádné konflikty mezi stranou a církví. Kde však v těchto konfliktech církev zaujme stanovisko neslučující se se stranickými úkoly a cíli, musí to nutně vést k vážným střetům mezi církví a stranou.¹¹

Jako určující faktor v poválečné církevní politice, a to až do roku 1949, působila sovětská vojenská správa v Německu, tzv. SMAD,¹² jejíž chování vůči křesťanským církvím v prvních poválečných měsících lze hodnotit jako relativně přátelské.¹³ SMAD svá rozhodnutí týkající se církevních záležitostí dokonce velmi často činila sama bez předešlé konzultace s KPD/SED, a do značné míry tak ovlivnila budoucí vývoj v této oblasti. Po formálním vyhlášení suverenity NDR v roce 1949 se ale církevní agenda dostala do rukou vládnoucí SED.

Proces institucionalizace církevně politických struktur se však začal rozvíjet až po samotném vzniku SED v dubnu 1946 a jeho nositeli byli zpočátku především bývalí sociální demokraté a evangeličtí faráři, kteří sebe sami chápali jako „náboženské socialisty.“¹⁴ Vedení strany začalo tedy právě s těmito lidmi projednávat možný vznik budoucí komise pro církevní otázky, jejíž zřízení se stále více jevilo jako nevyhnutelné. Prvním krokem k uskutečnění tohoto plánu byl v rámci stranického aparátu v březnu 1947 založený Referát pro církev, křesťanství a náboženství, jehož vedoucím se stal evangelický farář Hans-Joachim Mund. Vykonával však jen zanedbatelnou poradní funkci a po stranických čistkách mezi léty 1948-1950 se z SED vytratil úplně.¹⁵ Od roku 1949 tak měli církevní politiku ve svých rukou vysoce postavení členové politbyra ve spolupráci s nově zřízeným Malým sekretariátem Waltera Ulbrichta.¹⁶ V exekutivě stranického aparátu pak byly církevní otázky od dubna 1946 rozděleny do tří hlavních skupin, tedy na

¹¹ cit. dle Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 41-42.

¹² Sowjetische Militäradministration in Deutschland – Sovětská vojenská správa v Německu.

¹³ SSSR v této době ještě nepočítal s rozděleným Německem, ale spíše se přikláněl k variantě sjednoceného neutrálního Německa, které by pro něj nebylo hrozbou. SMAD proto s výhledem do budoucnosti nečinila kroky, které by církve příliš ohrožovaly či dokonce vedly k jejich likvidaci.

¹⁴ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 34.

¹⁵ Goerner, Martin. Die Arbeitsgruppe Kirchenfragen im ZK-Apparat der SED. In: Vollnhals, Clemens. *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit*. Ch. Links Verlag, Berlin 1997, str. 63-64.

¹⁶ Grande, Dieter; Schäfer, Bernd. *Kirche im Visier-SED, Staatssicherheit und katholische Kirche in der DDR*. Benno Verlag, Leipzig 1998, str. 23.

zemskou a provinční politiku, na komunální politiku a na samotnou justici. Mnohem důležitější ale bylo založení Ministerstva pro státní bezpečnost¹⁷, ke kterému došlo 8. února 1950¹⁸, a které se také podílelo na spolupráci v oblasti církevních otázek. Hlavním úkolem MfS se postupně stala kontrola a dozor nad církevními aktivitami a veřejnými politickými projevy, o kterých podávala zprávy na příslušná místa stranického aparátu. Pro tyto účely se MfS snažilo získat spolupracovníky přímo v řadách církví, kteří pak fungovali jako tajní agenti. Navenek ale působila jako rozhodující instituce formální vláda¹⁹ v čele s ministerským předsedou Otto Grotewohlem, a která byla proto také zodpovědná za vyjednávání s církevními představiteli. Jakýmsi hlavním vyjednávačem se záhy stal předseda CDU²⁰ Otto Nuschke, který byl chápán jako pojítka mezi státními a církevními místy. Zároveň byl ale ze strany SED a MfS vnímán velice skepticky, protože se tito domnívaly, že hájí především zájmy církve a nikoli zájmy státu, což se Nuschkemu díky nepřehlednosti v kompetencích státního a stranického aparátu do jisté míry dařilo, zvláště když opakovaně deklaroval loajalitu své strany vůči politice NDR. Od roku 1953 však postupně ztrácel vliv a s jeho smrtí v roce 1957 bylo z velké části ukončeno vytváření administrativních struktur zodpovědných za církevní otázky. Ty se pohybovaly především v kontrolní a dozorcí oblasti s represivními cíli, protože církve byly zhruba od roku 1949 vnímány jako potenciální nepřátelské vlivy v budující se socialistické společnosti, a to převážně ve školství, kde se nejvýrazněji projevovaly proticírkevní nálady.²¹

Mimo oblast výchovy a školství se ale do roku 1948 snažila SED rozvíjet taktiku racionálních spojení a svazků s církvemi, která by dopomohla konsolidaci a přizpůsobení se církví socialistickému státu a společnosti. K tomuto účelu měla sloužit například instrumentalizace náboženských socialistů nebo začleňování věřících do státem zřizovaných organizací, jakou byla například FDJ.²² Také do nově vytvořené ústavy NDR ze 7. října 1949 zakotvila SED článek týkající se církví²³ přiznávající těmto

¹⁷ MfS - Ministerium für Staatssicherheit.

¹⁸ Grande, Dieter; Schäfer, Bernd. *Kirche im Visier-SED...*, str. 34.

¹⁹ Od roku 1952 nazývána Ministerskou radou.

²⁰ Christlich-Demokratische Union – Křesťansko-demokratická unie.

²¹ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 37-38.

²² Freie Deutsche Jugend – Svobodná německá mládež.

²³ Převzato z výmarské ústavy z roku 1919.

právo na vyjádření vlastního názoru k životně důležitým otázkám dotýkajících se lidu.²⁴ Toto právo však bylo v praxi v následujících letech značně omezováno a celá ústava často přizpůsobována situaci nebo zcela ignorována. Jeden z principů ústavy z roku 1949, tedy oddělení státu a církví, byl ale určující pro obě strany, a tak se ho také snažily dodržovat.²⁵

Konkrétní plány na proticírkevní propagandu začal Malý sekretariát SED připravovat již na jaře roku 1949. Zaměřena měla být převážně na mládež, ženy a přestěhovalce, kteří měli být skrze osvětové propagandistické kampaně vymaněni z církevního vlivu. Dalším neméně důležitým článkem v boji proti církvím se měla stát tzv. politika diferenciacie („Differenzierungspolitik“), tedy politika, která by proti sobě popuzovala samotné církevní představitele²⁶ a pokud možno je získávala na vlastní stranu. Církev byly tedy jednoznačně posuzovány jako reakcionářské a potenciálně nebezpečné, a měly proto být skrze propagandu, administrativní zásahy a politický rozklad zcela neutralizovány. Zároveň mělo dojít k instrumentalizace zástupců církví pod patronátem Národní fronty. K vyjasnění státních záměrů a církevních nároků a protestů docházelo při četných rozhovorech mezi vrcholnými státními a církevními představiteli. První takový rozhovor na nejvyšší úrovni se konal 28.dubna 1950 a zúčastnili se ho evangeličtí i katoličtí zástupci, ministerský předseda Grotewohl a mnozí další ministři. Všechny výše jmenované postupy měly vést k co největšímu omezení vlivu a postavení církví. V prvních letech existence NDR však nebyl stranický aparát ještě důkladně seznámen se všemi možnými metodami, fakty a rozdíly mezi jednotlivými konfesemi. Politické cíle byly navíc počátkem 50.let podřízeny SSSR a jeho celoněmeckým strategiím a s ohledem na poměrně vysoký počet

²⁴ Raabe, Thomas. *SED-Staat und katholische Kirche. Politische Beziehungen 1949-1961...*, str. 27.

²⁵ Haese, Ute. *Katholische Kirche in der DDR. Geschichte einer politischen Abstinenz*. Patmos Verlag, Düsseldorf 1998, str. 31.

²⁶ Podle SED byli schematicky rozděleni do tří skupin: „progresivní“, „loajální“ a „reakcionářští“.

členů církví v NDR a samotné SED²⁷ nebyl přístup k církvím do poloviny roku 1952 příliš ofenzivní.

To se ale změnilo po březnu 1952, kdy byla Spolkovou republikou odmítnuta Stalinova nota²⁸ a na II.stranické konferenci SED v červenci 1952 bylo deklarováno „budování socialismu“ v NDR. V důsledku těchto událostí se církev jakožto Západem podporovaný rušivý faktor a „nástroj imperialismu“ staly trnem v oku státnímu i stranickému aparátu, a politika vůči nim měla proto být výrazně zpřísněna. Katolická církev byla přitom oproti evangelické minoritní, tudíž se mohla zdát jako jednodušeji ovladatelná, právě proto byla ale viděna jako protivník, kterého nelze podcenit, což dokumentoval ve své analýze politického katolicismu vedoucí sektoru Církve a náboženské sekty Bruno Wolff: „Zde se ukazuje, že katolická církev musí být oproti evangelické v mnohem větší míře viděna jako celistvý blok a ve své pružnosti v různých otázkách stále znovu hodnocena jako bojová základna třídního nepřítele.“²⁹ K oslabení této základny měly být využity především prostředky v oblasti vzdělávání, což se týkalo například výuky náboženství, dětských domovů, ale i univerzit.³⁰ Po Stalinově smrti a nastolení tzv. nového kursu určila KSSS jako hlavní prostředky k potlačení reakcionářského vlivu církví osvětu a protináboženskou propagandu. V důsledku těchto událostí přehodnotila také SED svůj přístup v církevní politice a místo administrativního pronásledování se soustředila na veřejnou materialistickou propagandu, která měla být opět zaměřena především na mladou generaci.

²⁷ V roce 1949 se zhruba 90% obyvatel NDR hlásilo k nějaké církvi nebo náboženskému společenství, z toho asi 12% k církvi katolické; ještě v polovině 50.let bylo přes 70% členů SED také členy církve, proto byli do té doby jen zřídka nuceni k jejímu opuštění, ale byli spíše nabádáni k progresivnímu spolupůsobení v církevním aparátu. Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 45.

²⁸ 10.března 1952 nabídl Stalin západním mocnostem (Francii, Velké Británii, USA) vyjednávání o znovusjednocení a neutralizaci Německa.

²⁹ cit. dle Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 46-47.

³⁰ V srpnu 1952 zakázalo politbyro SED s okamžitou platností činnost studentských farářů na vysokých školách a univerzitách v NDR a v demokratickém sektoru Berlína. Tamtéž, str. 47.

2.2. Funkce CDU

CDU byla založena 26.června 1945 v Berlíně kolem osoby politika bývalé strany Centrum Andree Hermese jako strana celoněmecká a nadkonfesionální. Definovala se jako strana vyznávající mravní a duchovní hodnoty a hodlala prosazovat náboženskou svobodu svědomí, nezávislost všech církevních společenství a jasné oddělení církevních a státních úkolů. Nicméně již v červenci téhož roku se všechny nově založené politické strany musely nařízením SMAD spojit v tzv. Výboru Jednotné fronty, což značně omezovalo jejich pole působnosti. SMAD zasáhla do vnitřních záležitostí CDU ještě v roce 1945, kdy po kritice vyvlastňování v důsledku pozemkové reformy donutila k odstoupení její první předsedy Andree Hermese a Walthera Schreiberera. Nové předsednictvo strany v čele s Jakobem Kaiserem a Ernstem Lemmerem začalo prosazovat především sociálně demokratické myšlenky, které zahrnovaly jak garance osobního vlastnictví, tak i možnost zestátnění klíčových průmyslových podniků a zavedení státního ekonomického plánování. Kaiser však stále prezentoval svou stranu jako nemarxistickou, založenou na křesťanských, avšak socialistických ideálech.³¹

Díky omezování ze strany SMAD, která upřednostňovala práci KPD/SED, centralistickému vedení v Berlíně a složité komunikaci s lokálními stranickými služebnami, neměla CDU výraznější zastoupení v podnicích, odborech ani ve veřejné správě. I přesto však dokázala v komunálních volbách ze září 1946 a ve volbách do zemského sněmu z října téhož roku získat 18,7, respektive 24,5% hlasů.³² Byla proto SED vnímána jako velmi vážná konkurentka, bedlivě sledována a při jakémkoli vzepření se rychle vrácena zpět do vymezených mantinelů, tak jako například v listopadu 1947, když Kaiser odmítl účast CDU na SED svolaném Lidovém kongresu pro jednotu a spravedlivý mír, a byl tak společně s Lemmerem odstraněn z vedení CDU. Nástupcem v předsednickém křesle strany se stal Otto Nuschke, jehož zájmem bylo neutrální, k Sovětům přátelské budoucí sjednocené Německo s východoněmeckými politiky CDU ve vedoucích funkcích. Od roku 1948 se

³¹ Raabe, Thomas. *SED-Staat und katholische Kirche. Politische Beziehungen 1949-1961...*, str. 85-86.

³² Tischner, Wolfgang. *Katholische Kirche in der SBZ/DDR 1945-1951...*, str. 223-224.

však CDU začala transformovat v hierarchickou stranu demokratického centralismu s vedoucími představiteli loajálními k SED. Tento proces byl doprovázen zatýkáním a útoky politiků CDU do západních zón. Nuschke se svými spolupracovníky se v této pro ně kritické době snažili především o udržení strany, pro které museli podstoupit mnoho nechtěných kompromisů, například souhlasit s jednotnou volební kandidátkou z října 1950.³³

Zvláště katolická církev si nově založenou CDU představovala jako politickou stranu, která bude pokračovat v tradici Centra a bude hájit církevní zájmy v konkurenci ostatních politických stran, hlavně pak SED. Samotní katoličtí duchovní neměli principiálně vstupovat do politických úřadů, ale přesto se někteří již v roce 1945 stali členy CDU a nabádali katolické věřící k angažování se v této straně. Poté, co byl sesazen z předsednického křesla Jakob Kaiser a CDU byla nucena podřídit se procesu glajchšaltování, se ale většina katolíků ze strany a jejích vedoucích funkcí opět stáhla. V církevních otázkách se však nadále snažilo stranické vedení, již s předsedou Otto Nuschkem, o udržení co největších kompetencí a kontaktů s církevními představiteli a vystupovalo jako obhájce církevních zájmů, čehož se církev snažily pochopitelně využít k prosazení vlastních cílů. Do poloviny roku 1952 CDU a hlavně Otto Nuschke hráli v německo-politickém konceptu Sovětského svazu ještě určitou roli, po proklamovaném „budování socialismu“ z července 1952 však mimo jiné odpadly také církevně politické ohledy. K prohlubování krize uvnitř strany přispělo také zatčení generálního tajemníka CDU a zároveň ministra zahraničí Georga Dertingera za špionáž 13.ledna 1953.³⁴ Církevně politické aktivity CDU se tak omezily pouze na oslovování církevních představitelů a snahu o získání „progresivních“ a „loajálních“ duchovních k legitimizaci NDR a její politiky. Tito politici CDU chápali svou stranu jako předurčenou k tomu přimět věřící a církevní organizace k rozhodnutí, které je nezbytné vzhledem k razantnímu vývoji ve státě. Směrem k SED se CDU chtěla po červenci 1952 profilovat především jako zprostředkovatel v přípravách na smlouvy mezi církvemi a státem. O rok později se církevní politika SED ještě přiosťřila a Nuschke byl „odsunut“ do Západního Berlína.

³³ Ehm, Martin. *Die kleine Herde – die katholische Kirche in der SBZ und im sozialistischen Staat DDR*. Lit Verlag, Berlin 2007, str. 31.

³⁴ Tamtéž, str. 29.

Jeho faktickým nástupcem se stal dosavadní generální tajemník CDU Gerald Götting, který Nuschkeho nelichotivě označoval jako hlupáka a věřil, že ve skutečnosti stranu řídí on sám.³⁵

2.3. Katolická církev v Sovětské okupační zóně a NDR po roce 1945

Katolická církev tvořila v SBZ po druhé světové válce výraznou menšinu, která byla roztržena po celém území a byla tedy označována jako církev žijící v diaspoře. Udržení činnosti katolické církve a její financování proto bylo možné pouze s podporou jejího protějšku v Západním Německu. Před válkou se na území budoucí NDR nacházelo asi jeden milion obyvatel hlásících se ke katolické víře. Mezi léty 1945-1949 se jejich počet díky přílivu uprchlíků a vyhnaných, také ze sudetské oblasti, zvýšil o plných 156% na přibližně 2 800 000. Podíl katolíků v NDR tak odpovídal v roce 1949 téměř 14% všech obyvatel, což představovalo nejvyšší číslo v dějinách tohoto státu.³⁶ K jejich duchovnímu zaopatření však zpočátku chyběli jak kněží, tak také prostory vhodné k bohoslužbám, což muselo nutně vést k jejich zrychlenému zřizování. Do roku 1948 tak vzniklo mnoho nových farností i kostelů, jejichž lidskou základnu v mnohých případech tvořili uprchlíci. Po založení NDR, její brzké stalinizaci a nezdařeném povstání z června 1953 však do roku 1954 emigrovalo skoro 900 000 katolíků, přičemž z velké části to byli právě uprchlíci, vyhnanci a odsunutí z východních německých oblastí.³⁷ Tato emigrační vlna byla zastavena až stavbou Berlínské zdi 13. srpna 1961, do té doby však klesl počet katolíků v NDR o dalších asi 235 000, takže během 13 let se jejich celkový počet zmenšil o 1 103 400 osob.³⁸

Na území SBZ se po konci druhé světové války nacházelo sedm církevních jurisdikčních okrsků. Dva z nich byly samostatnými diecézemi (Berlín³⁹,

³⁵ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 57.

³⁶ Pilvousek, Josef. Die katholische Kirche in der DDR. In: Dähn, Horst (Hg.). *Die Rolle der Kirchen in der DDR*. Olzog Verlag, München 1993, str. 56.

³⁷ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 57.

³⁸ Pilvousek, Josef. Die katholische Kirche in der DDR..., str. 58

³⁹ Zde byl biskupem od roku 1935 Konrad von Preysing a své sídlo měl v Západním Berlíně, jeho nástupcem se po jeho smrti roku 1950 stal magdeburský světící biskup Wilhelm Weskamm-do úřadu nastoupil roku 1951.

Míšeň⁴⁰) a pět zbylých nejdříve nesamostatnými částmi vně SBZ ležících biskupství (Wroclav, Paderborn, Osnabrück, Fulda a Würzburg).⁴¹ Již od prosince 1945 se scházeli zástupci východoněmeckých diecézí a diecézních oblastí k pravidelným konferencím v západních sektorech Berlína. Cílem těchto schůzí se mělo stát nové zorganizování církevního života.⁴² Od roku 1947 nabírala frekvence konání schůzí na intenzitě a vyvrcholila 12.července 1950, kdy byl v rámci biskupské konference Fulda založen vlastní regionální biskupský sbor katolické církve v NDR pod vedením Konrada von Preysinga, berlínského kardinála později nazvané „Berliner Ordinarienkonferenz“.⁴³ Založena byla Vatikánem oficiálně z důvodu umožnění ještě účinnějšího a přísnějšího církevního vedení ve všech oblastech. Uznání dvou německých států, vnitroněmeckých hranic a právního oddělení od západoněmeckých biskupství tím však nebylo prejudikováno.⁴⁴ V oblasti školství BOK, od roku 1951 v čele s Wilhelmem Weskammem, usilovala o založení vlastní církevní vysoké školy s kněžským seminářem, která by nebyla podřízena státnímu univerzitnímu systému a řešila by nedostatek duchovních na území NDR. Tento záměr byl nakonec realizován o rok později otevřením katolické vysoké školy v Erfurtu,⁴⁵ což pro církev znamenalo obrovský úspěch umocněný ještě tím, že škola měla podléhat pouze církevní kontrole do té míry, pokud nebudou porušovány zákony NDR.⁴⁶

Katolické teologické studium v Erfurtu, ale také církevní noviny a vydavatelství St. Benno v Lipsku, patřily v dané době k nejdůležitějším prvkům struktury katolické církve v NDR a základům její omezené existence v tomto státě.⁴⁷ Mohla se tak naplno začít rozvíjet myšlenka o „katolické církvi na Východě“ žijící v diaspoře, která se pomalu začala vzdávat naděje na německou jednotu a zvykala si na realitu každodenního života v socialistickém státě. Tomu také začala pragmaticky přizpůsobovat své církevně politické

⁴⁰ Biskupem zde byl od roku 1932 biskup Legge, jeho nástupcem byl určen Heinrich Wienken.

⁴¹ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 58.

⁴² Pilvousek, Josef. *Die katholische Kirche in der DDR...*, str. 61

⁴³ BOK – Berlínská konference ordinářů.

⁴⁴ Ehm, Martin. *Die kleine Herde – die katholische Kirche in der SBZ und im sozialistischen Staat DDR...*, str. 20.

⁴⁵ Braun, Johannes. *Katholische Kirche im sozialistischen Staat DDR*. Bonifatius, Paderborn 1997, str. 15.

⁴⁶ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 62.

⁴⁷ Braun, Johannes. *Katholische Kirche im sozialistischen Staat DDR...*, str. 24.

strategie, zpočátku bez většího zájmu SED, která se více soustředila na početnější evangelickou církev. Ze strany katolické církve za kardinála Preysinga se dal vyčíst jednoznačný proti státu naladěný kurs, který se Preysing snažil udržet ještě z dob nacistické diktatury. Kardinálova prozápadní orientace a otevřená kritika vůči státním přehmatům značila spíše snahu o odstranění systému než zájem na umožnění duchovního života v něm.⁴⁸ Změna přišla záhy s Preysingovým nástupcem Weskammem označovaným jako „Mann der Seelsorge“, tedy jako muž, který se stará zejména o duchovní stránku života. Situaci v NDR přirovnával k „zahradničení na severu“, kde jsou sice podmínky pro pěstování těžké, ale právě proto je nutné o tuto „zahradu“ dobře pečovat.⁴⁹ Katolická církev tak začala vnímat politickou a církevní situaci v NDR poněkud realističtěji, a tak na ni také reagovala. Kardinálovou pravou rukou se stal prelát Johannes Zinke, který byl jmenován také oficiálním církevním vyjednávačem se státními činiteli, a do velké míry tak spoluurčoval další směřování katolické církve. Společně s Weskammem se scházeli k rozhovorům s vrcholnými představiteli státu, například s ministerským předsedou Otto Grotewohlem, s nímž prodiskutovali témata jako používané prostředky na hranicích zóny, berlínský den katolíků či politická neutralita církve. V červenci 1952 podal Weskamm o jednom z rozhovorů zprávu kolínskému kardinálu Fringsovi, ve které mimo jiné uvedl: „Celý rozhovor byl ve svém výsledku negativní (...) Autoritativní stát utahuje smyčku stále těsněji.“⁵⁰ Církve měly obavy především z dění po II.stranické konferenci, kde bylo jako hlavní cíl deklarováno „budování socialismu“ a s ním přísnější kontrola církevní činnosti, zejména v oblasti školství, větší využití propagandy a zavádění k tomu vhodných zákonů. Tyto prostředky byly církvemi vnímány jako koncept jejich likvidace, po červnu 1953, kdy byla Sovětským svazem nařízena změna kursu, však byly církve od tohoto stavu

⁴⁸ Tischner, Wolfgang. *Die Kirchenpolitik unter Konrad Kardinal von Preysing (1945-1950)*. In: Kösters, Christoph; Tischner, Wolfgang (Hrsg.). *Katholische Kirche in SBZ und DDR*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2005, str. 60.

⁴⁹ Brodkorb, Clemens. *Begründung und Aufbau einer mitteldeutschen Diasporaseelsorge. Zum pastoraltheologischen Ansatz Hugo Aufderbecks*. In: Kösters, Christoph; Tischner, Wolfgang (Hrsg.). *Katholische Kirche in SBZ und DDR*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2005, str. 200.

⁵⁰ cit. dle Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 76.

částečně osvobozeny.⁵¹

3. Konflikty a období stabilizace (1953-1957)

3.1. NDR po 17.červnu 1953

Povstání z červnových dnů roku 1953 ukázalo, že NDR nemá většinovou podporu mezi obyvatelstvem, ale díky sovětské intervenci byla moc jejích představitelů z SED udržena. Stát se tak mohl v měsících po povstání konsolidovat, a to i díky ještě ostřejší bezpečnostní politice, jejíž prostředky měly být využity v co největší míře tak, aby se podobné události již nemohly nikdy opakovat.

Uvnitř samotné SED však docházelo ke konfliktům a vzájemné kritice, kterou nejvíce pocítil Walter Ulbricht. V politbyru převládl názor, že by neměl ve své funkci prvního tajemníka ÚV SED již dále pokračovat, protože používá příliš autoritářské metody a vytváří kolem sebe kult osobnosti. S pomocí moskevského vysokého komisaře v Berlíně Wladimira Semjonowa se však Ulbricht ve funkci udržel a ještě toho využil k odstranění svých kritiků. V červenci 1953 byl opět ÚV jednomyslně zvolen prvním tajemníkem strany. V průběhu roku byly z velké části obměněny stranické kádry a došlo k mnoha vystoupením a vyloučením ze strany.⁵² Posílena byla funkce Ministerstva pro státní bezpečnost, byli do něj nabíráni noví spolupracovníci⁵³, zvláště jako tajní informátoři.

V zahraniční politice se stále více prohlubovalo německé rozdělení, což bylo umocněno ztroskotáním berlínské konference ministrů zahraničí čtyř spojeneckých vítězných mocností v lednu a únoru 1954. 24.března 1954 udělil SSSR NDR formální suverenitu. Spolková republika následně podepsala Pařížské dohody a vstoupila do NATO, načež se NDR podílela na založení Varšavské smlouvy. 20.září 1955 následovalo podepsání Smlouvy o suverenitě mezi SSSR a NDR a zrušení úřadu sovětského vysokého komisaře ve Východním Berlíně. Spolková republika na události v NDR reagovala tzv.

⁵¹ Kösters, Christoph. *Die Kirchenpolitik in der Amtszeit von Bischof Wilhelm Weskamm (1951-1957)*. In: Kösters, Christoph; Tischner, Wolfgang (Hrsg.). *Katholische Kirche in SBZ und DDR*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2005, str. 71-75.

⁵² V roce 1953 to bylo zhruba 26 000 osob. Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR*. str..., 81.

⁵³ Mezi léty 1952 a 1955 se jejich počet zdvojnásobil na cca 10 300. Tamtéž.

Hallsteinovou doktrínou,⁵⁴ a tak naděje na německé znovusjednocení postupně vyhasínaly.

3.2. Postoj SED ke katolické církvi

Církve v NDR byly členy SED označovány převážně jako „nejsilnější legální pozice imperialistických sil“, které jsou západoněmeckým církevním vedením využívány k „prosazení jeho zločinných cílů“: „Před stranou, masovými organizacemi a státním aparátem proto stojí úkol, jehož výsledkem má být systematická „osvětová“ práce mezi křesťanským obyvatelstvem. V získávání těchto lidí došlo do této doby ze strany stranických organizací, masových organizací, ale také ze strany funkcionářů ve státním aparátu k závažným zameškáním.“⁵⁵ K napravení těchto chyb a ke koordinaci církevní politiky strany na všech úrovních bylo 24.listopadu 1954 v rámci ÚV SED zřízeno tzv. Oddělení pro církevní otázky („Abteilung Kirchenfragen“) pod vedením Williho Bartha a jeho zástupce Rudiho Bellmanna. Oddělení bylo později nazváno Pracovní skupina pro církevní otázky („Arbeitsgruppe Kirchenfragen“) a až do konce NDR vždy podléhalo jednomu členovi politbyra, který byl zároveň tajemníkem ÚV. Mezi léty 1954 až 1957 zastával tuto funkci tajemník pro kulturu a výchovu Paul Wandel. Později pak tajemník pro bezpečnost Paul Verner a nakonec mezi léty 1984 až do samotného konce NDR tajemník pro obchod a zásobování Werner Jarowinsky.⁵⁶

Také v rámci Sfs⁵⁷ došlo 21.prosince 1954 k zřízení vlastního církevního oddělení tzv. Kirchenabteilung V/6, později V/4, které bylo dále rozděleno do tří skupin: katolická církev, evangelická církev, sekty. Každá okresní správa měla mít vlastního úředníka zabývajícího se církevními otázkami.⁵⁸ V únoru 1957 byl pak založen ještě Úřad pro církevní otázky („Amt für Kirchenfragen“)⁵⁹, který měl v sobě sdružovat úkoly všech oddělení

⁵⁴ Hallsteinova doktrína vycházela z oprávnění spolkové vlády být mluvčím všech Němců a přikazovala přerušit, respektive nenavázat, diplomatické styky se státem, který uznal NDR.

⁵⁵ cit. dle Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 88.

⁵⁶ Grande, Dieter; Schäfer, Bernd. *Kirche im Visier...*, str. 24.

⁵⁷ Staatssekretariat für Staatssicherheit; MfS bylo kvůli selhání v červnu 1953 zhruba na dva roky degradováno z ministerstva na státní sekretariát. Tamtéž, str. 34.

⁵⁸ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 89.

⁵⁹ Záhy nazván „Dienststelle für Kirchenfragen“.

jednotlivých ministerstev. Vedoucím tohoto úřadu se stal státní tajemník pro církevní otázky⁶⁰, konkrétně tehdejší velvyslanec NDR v Rumunsku Werner Eggerath.⁶¹ Roku 1957 tak byla administrativní opatření církevní politiky v podstatě dokončena a měla v této podobě platit až do roku 1989. V praxi díky nim došlo k zpřehlednění a minimalizaci nekoordinovaných rozhodnutí v oblasti církevní politiky. Pro církve se tak sice podmínky k prosazení jejich záměrů ztížily, ale na druhou stranu nebyly zcela neprůchodné.

V této době byla katolická církev vnímána SED jako prodloužená ruka Vatikánu, pevně ukotvená v táboře politických reakcionářů a jednající jako partner spolkové vlády Konrada Adenauera. Mezi léty 1954 a 1957 se tak církevní politika SED vyznačovala především elementy jako byl systematický postup proti jakékoli formě církevní autonomie, zesílená tzv. vědecko-ateistická propaganda zaměřená hlavně na mládež, neustálá kontrola skrze SfS/MfS či snaha o veřejnou proklamaci loajality církví k NDR.⁶² Církevní politika měla tedy zároveň oslabovat církve, posilovat stranu a vytvářet „pokrokové“ skupiny uvnitř církví, které by se stranou spolupracovaly.

Nedílnou součástí koncepce SED, co se církevní politiky týká, byla činnost státní bezpečnosti, která získávala pro vrcholné představitele strany důležité informace. V oblasti katolické církve začala SfS/MfS pátrat po důkazech o špionážích v druhé polovině roku 1953 a zakládala k tomuto účelu první systematická kontrolní akta. V listopadu roku 1953 se státní bezpečnost zaměřila na míšeňského biskupa Heinricha Wienkena a vedoucí spolupracovníky ordinariátu v Bautzenu, jejichž činnost kvůli podezření ze špionáže pečlivě monitorovala. I nástupce Wienkena na biskupském postu Otto Spülbeck byl vtažen do tohoto procesu a následovala také další obviňování a podezírání z protistátní činnosti. Na druhé straně byli z řad samotné katolické církve získáváni spolupracovníci a tajní informátoři státní bezpečnosti, kteří podávali zprávy o situaci uvnitř církve. Navenek pak byla posilována vědecko-ateistická propaganda a přiostrřován postoj SED vůči

⁶⁰ Státní tajemník musel být členem SED, jeho zástupce naopak členem CDU-tím se stal Max Hartwig.

⁶¹ Vollnhals, Clemens. Die kirchenpolitische Abteilung des Ministeriums für Staatssicherheit. In: Vollnhals, Clemens. *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit*. Ch. Links Verlag, Berlin 1997, str. 85.

⁶² Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 92.

církvím, které již neměly mít možnost ideologicky ani jinak ovlivňovat veřejnost.

Bezprostředně po červnovém povstání roku 1953 nebyly ze strany katolické církve zaznamenány žádné otevřené akce ani protesty. Taktika katolické církve spočívala především na vnější pasivitě a vyčkávání. Až s navázáním kontaktů mezi evangelickou církví a Sovětskou kontrolní komisí se i katolická církev snažila skrze SSSR o změnu poměrů v NDR. Poprvé se tak katolická církev pokusila o formulaci svých myšlenek hájících zájmy všech obyvatel NDR. Církev požadovala například zajištění všech práv podle měřítek právního státu či myšlenkovou svobodu pro školy, učitele, úředníky, ale SED na to vůbec nereagovala a dále upevňovala svou politiku, která neměla brát na církevní požadavky žádné ohledy. V Berlíně byla zpřísněna nařízení týkající se výuky náboženství, v únoru 1956 byly zrušeny státní církevní daně⁶³, bylo zabraňováno příchodu duchovních ze Západního Německa a nákupu pozemků pro církevní účely. K tomu se ještě od roku 1955 zintenzivnily pokusy Sfs/Mfs o získávání církevních spolupracovníků jako tajných informátorů. Naopak snaha církve o právní úpravu jejího vztahu se státem v konkordátní podobě podle vzoru západních spolkových zemí nebyla akceptována.⁶⁴

Poté, co vážně onemocněl berlínský biskup Weskamm, se nejdůležitějším reprezentantem BOK stal biskup diecéze Míšeň Otto Spülbeck. V únoru 1956 měl podle záznamů Ministerstva vnitra říci: „Nejsme marxisté, ale žijeme v marxistickém státě a jsme vůči němu loajální. Ústava dává základy k tomu, abychom mohli takto pracovat a loajalita je podstatou pro spolupráci mezi státem a církví.“⁶⁵ Strana se tedy od Spülbecka snažila získat deklaraci loajality vůči ní a státu, od čehož se ale Spülbeck zvláště během dne katolíků v Kolíně 1. září 1956 jasně distancoval, když se ve svém kázání vyjádřil k jednomu z rozhovorů se státními činiteli: „Tento rozhovor začal stereotypně: Pane ministře, Vy jste marxista. Já jsem katolík. (...) Neexistují žádné mosty od Vás k nám. (...) Obraz člověka podle marxismu a

⁶³ Ehm, Martin. *Die kleine Herde – die katholische Kirche in der SBZ und im sozialistischen Staat DDR*. str..., 19.

⁶⁴ SED nevnímala církev jako samostatné, na státu nezávislé instituce a v případě katolické církve odmítala uznat Svátý stolec jako mezinárodně právní subjekt.

⁶⁵ cit. dle Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 109.

jeho společenské a hospodářské pojetí se neslučuje s naším obrazem. Tento dům [myšlena je zde NDR – poznámka autora] nám zůstane cizí. V diaspoře tedy žijeme jak církevně, tak také státně.“⁶⁶ Spülbeckova slova o tom, že „tento dům není naším domem“ se stala na dlouhou dobu okřídlenými a byla ze strany Spolkové republiky hojně používána k popisu situace katolických věřících v NDR. Ačkoli však Spülbeck vyjádřil protikladnost pojetí světa mezi marxisty a křesťany: „Rozhodující je, a to musíme my jako křesťané stále znovu zdůrazňovat, že jsme ve vší zřetelnosti rozdílní,“⁶⁷ poukázal zároveň na to, že měl například možnost v biskupství Míšeň vysvětit šest nových kostelů, a tak považoval výše zmíněný „cizí dům“ pro křesťany za obytný.⁶⁸ V důsledku Spülbeckovy kolínské řeči byly posíleny názory, že katolická církev a její představitelé by se měli zdržet jakýchkoli veřejných vyjádření, která by mohla být interpretována ve východoněmecký či západoněmecký prospěch⁶⁹ a měla být prosazována koncepce, která by držela katolickou církev vně politického prostoru. Sama církev se pozvolně přizpůsobovala prostředí, ve kterém byla nucena působit.

4. Upevňování socialismu (1957-1961)

4.1. NDR na cestě ke stavbě Berlínské zdi

Po událostech v Polsku a Maďarsku z roku 1956 se ÚV SED na svém zasedání rozhodl k ještě ofenzivnějšímu budování socialismu. Stranická politika se opět vrátila k stalinistickým metodám a propagandistickým kampaním, které měly zabránit jakýmkoli opozičním projevům. Straníci, kteří nenásledovali tento kurs, měli být vypuzeni. Tak ztratil například Paul Wandel, tajemník ÚV pro kulturu a výchovu, v říjnu roku 1957 z důvodu nedostatečné ideologické

⁶⁶ Wir halten die Fundamente für falsch – Predigt von Bischof Otto Spülbeck (1. September 1956). cit. dle Lange, Gerhard et al. *Katholische Kirche – Sozialistischer Staat DDR. Dokumente und öffentliche Äußerungen 1945-1990*. Benno Verlag, Leipzig 1992, str. 101-102.

⁶⁷ Tamtéž, str. 101.

⁶⁸ Kösters, Christoph. *Die Kirchenpolitik in der Amtszeit von Bischof Wilhelm Weskamm (1951-195)*..., str. 92.

⁶⁹ V západoněmeckém tisku byla Spülbeckova slova jednostranně interpretována jako odmítnutí NDR a naopak přijetí politiky Spolkové republiky, i když sám Spülbeck popřel, že by jeho řeč měla mít politický podtext.

tvrdosti své funkce ve stranickém aparátu a byl jako velvyslanec NDR poslán do Číny.⁷⁰

Počty uprchlíků dosáhly v roce 1956 svého maxima a po událostech v Maďarsku odešlo z NDR jen v první čtvrtině roku 1957 dalších asi 230 000 osob, přičemž 90% z nich volilo cestu přes otevřené hranice mezi sektory v Berlíně.⁷¹ V následujících dvou letech se i díky lepšímu zásobování NDR počet uprchlíků výrazně zmenšil. Objevily se však politické problémy a konflikty mezi západními mocnostmi a SSSR, který ústy Chruščova navrhoval mírovou smlouvu mezi oběma německými státy a v případě jejího nepřijetí hrozil uzavřením separátní mírové smlouvy mezi SSSR a NDR. Neshody mezi mocnostmi nepřispívaly k urychlení hospodářské stabilizace NDR, která si vytyčila sebevědomý plán ekonomicky předstihnout Spolkovou republiku, i když věděla, že je to ve skutečnosti nereálné. Zásobovací situace v NDR se opět zhoršila, hospodářské problémy se prohlubovaly a stát čelil také stále většímu zadlužení. Všeobecná krize východoněmeckého státu mezi léty 1960-1961 tak vyvolala novou vlnu emigrace.⁷² Vedení SED spatřovalo hlavní příčinu hospodářských problémů v otevřených berlínských hranicích a žádalo proto Chruščova o pomoc při hledání kompromisu, který by vedl k hospodářské, potažmo politické, stabilizaci NDR. Jednání mezi Chruščovem a Kennedym ve Vídni však nepřinesla žádné výsledky. Mezitím se počet uprchlíků stále zvyšoval a situace v NDR se nezlepšovala. Začátkem srpna 1961 proto v Moskvě na poradě prvních tajemníků komunistických stran zemí Varšavské smlouvy padl souhlas se stavbou zdi v Berlíně, která by oddělovala sovětský sektor od západních.⁷³ Berlínská zeď měla přinést ekonomickou stabilizaci a s ní spojené upevnění existence NDR a samozřejmě měla také zabránit dalšímu odlivu obyvatel.⁷⁴

⁷⁰ Goerner, Martin. Die Arbeitsgruppe Kirchenfragen im ZK-Apparat der SED..., str. 69.

⁷¹ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 120.

⁷² V roce 1960 opustilo NDR přibližně 160 000 osob; v první polovině roku 1961 odešlo měsíčně průměrně 17 000 osob. Tamtéž, str. 123.

⁷³ Weber, Hermann. *Dějiny NDR*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2003, str. 185.

⁷⁴ Od roku 1949 z NDR uprchlo více než 2,6 milionu osob. Tamtéž, str. 184.

4.2. Církevní politika SED

Přiosvětlení politiky SED po 30.zasedání ÚV na přelomu ledna a února 1957 se brzy projevilo také v církevní politice. Od církví se očekávala především loajalita a případně také uznání NDR jako suverénního německého státu, který by byl církvemi podporován. Církevní politika měla být koordinována Úřadem státního tajemníka pro církevní otázky, který by systematicky postupoval v otázkách týkajících se církví a sdružoval v sobě jednotlivé služebny regionální úrovně. Měl však plnit zadání ÚV a politbyra, kterým plně podléhal.

Postup centrálního státního aparátu vůči katolické církvi se v době mezi léty 1957-1961 vyznačoval hlavně dozorem a důkladnou kontrolou, protože záměr instrumentalizovat loajální či dokonce progresivní katolické úředníky se příliš nedařil, a to ani CDU, která byla až na výjimky reprezentanty katolické církve odmítána. Přesto se však práce státního tajemníka pro církevní otázky a jeho úřadu spolu s intenzivnějšími aktivitami MfS zefektivňovala. Církev se dostaly pod neustálý dohled, jejich představitelé byli zastrašováni a zatlačováni do pozadí. Někteří se opravdu z veřejného dění stáhli, jiní se naopak bránili otevřenou kritikou. Nejhlasitěji se o slovo hlásil nový berlínský biskup Julius Döpfner, který ve svém kázání v Erfurtu 22.září 1957 při příležitosti poutě k 750.výročí narození svaté Alžběty Durynské použil na adresu NDR slova jako peklo, ďábel či satan. SED odmítala tolerovat jakákoli podobná kritická vyjádření a hodnotila je jako psychologickou válku vedenou Adenauerovou vládou.⁷⁵ Reagovala na ně proto přísnější kontrolou spojení mezi katolickou církví a Západem a také dozorem nad kontakty mezi ní, Vatikánem a evangelickou církví, protože se obávala vytvoření nadkonfesijní jednotné fronty namířené proti státu. Katolická církev tak začala být vnímána stejně nebezpečně jako evangelická.

K samotnému dozoru nad katolickou církví sloužila především státní bezpečnost, jejíž ministerstvo disponovalo 95 důstojníky pověřenými zpracováváním otázek týkajících se právě církví. Jedním z nejdůležitějších nástrojů MfS bylo využití techniky, hlavně odposlechů, v nejrůznějších

⁷⁵ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 130-131.

privátních, ale i úředních církevních prostorách po celé NDR. Z katolických duchovních byli odposloucháváni například biskup Spülbeck nebo objekty jesuitů v Berlíně. Cílem bylo získat informace týkající se záměrů katolické církve vůči NDR, jejích finančních transferů přes Západní Berlín, ale také zjistit její slabiny v podobě duchovních, kteří by byli ochotni ke spolupráci, a odhalit tak případné špionáže. Avšak poté, co byla objevena štěnice v bytě světícího biskupa Alfreda Bengsche, nebyla od roku 1959 ze strachu před dalším prozrazením již MfS používána žádná další odposlouchávací zařízení.⁷⁶ Jiným důležitým faktorem v postupu MfS proti katolické církvi bylo zastrasování a procesy s duchovními, které měly odradit ostatní od jakékoli protistátní činnosti.⁷⁷ K těmto účelům se mu podařilo v řadách samotné církve získat několik spolupracovníků, kteří sloužili jako tajní informátoři. V případě nepodřízení se hrozilo MfS použitím kompromitujících faktů, které by dotyčného poškodily na veřejnosti i v církevní službě. Většinou se mu ale podařilo získat duchovní, kteří se ne zcela ztotožňovali se svými církevními nadřízenými. Celkově udržovalo MfS kontakty na různé úrovni s 19 duchovními nižšího kléru.⁷⁸

K přiostrění vzájemného vztahu mezi církví a státem došlo v roce 1957 po jmenování nového berlínského biskupa a předsedy BOK Juliuse Döpfnera, který nahradil roku 1956 zesnulého Wilhelma Weskamma. Pro stát představoval Döpfner produkt západoněmeckého společenského systému, a tudíž ohrožení politiky NDR⁷⁹, od které tvrdě vyžadoval, podobně jako Preysing, dodržování lidských práv. Představitelé státu reagovali na Döpfnerovo chování zákazem jeho vycestování do východních částí berlínské diecéze, a také na území celé NDR.⁸⁰ Nicméně Döpfner se přesto snažil

⁷⁶ Grande, Dieter; Schäfer, Bernd. *Kirche im Visier...*, str. 46.

⁷⁷ V prosinci 1958 bylo například za špionáž a protistátní činnost zatčeno několik členů jezuitského řádu. Grande, Dieter; Schäfer, Bernd. *Interne Richtlinien und Bewertungsmaßstäbe zu kirchlichen Kontakten mit dem MfS*. In: Vollnhals, Clemens. *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit*. Ch. Links Verlag, Berlin 1997, str. 396.

⁷⁸ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 139.

⁷⁹ Státní představitelé označovali Döpfnera jako „konsekventního protivníka socialistických států.“ cit. dle Wittstadt, Klaus. *Julius Kardinal Döpfner, Bischof von Berlin (1957-196)*. In: Kösters, Christoph; Tischner, Wolfgang (Hrsg.). *Katholische Kirche in SBZ und DDR*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2005, str. 106.

⁸⁰ Jung, Ruth. *Eine Politik der Skepsis: Alfred Bengsch, das Bistum Berlin und die katholische Kirche in der DDR (1961-1979)*. In: Kösters, Christoph; Tischner, Wolfgang (Hrsg.). *Katholische Kirche in SBZ und DDR*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2005, str. 152.

udržovat se státními místy kontakty, které byly navazovány skrze preláta Johannese Zinkeho například s MfS a záhy vyústily v pravidelné rozhovory. Tyto rozhovory představovaly až do září 1961 jediný komunikační kanál mezi katolickou církví a vládou NDR a obešly se bez účasti státního tajemníka pro církevní otázky. Katolická církev se však zároveň snažila rozhovory se státními orgány regulovat tak, aby předešla úspěšným pokusům SED o uplatnění „Differenzierungspolitik.“ Pravidla pro vedení vyjednávání se státními představiteli stanovilo berlínské biskupství v čele s Döpfnerem a svou platnost si udržela až do konce NDR.⁸¹ Mimo jiné se v nich uvádělo, že jednání z církevní strany mohou být vedena pouze s vládními místy bez zapojení stran či masových organizací. Dále měli být při jednáních přítomni dva církevní zástupci, kteří měli k rozhovoru mandát. Politická vyjádření k aktuálním otázkám, a to i v médiích NDR, byla duchovním zapovězena. O veškerých vyjednáváních měl být hned informován biskupský ordinariát.⁸² Sám biskup Döpfner si ve formě interních memorand, veřejných pastýřských listů a na Západě uveřejněných postojů velmi často stěžoval na postup státu zejména v oblasti školství a výchovy a odvolával se přitom na ústavu z roku 1949 a v ní obsažené právo na svobodu víry a svědomí.⁸³ Konflikt ohledně mládeže a její výchovy byl pro období mezi léty 1957-1961 doslova symbolický a jakýkoli úspěch v této oblasti byl pro obě strany velmi důležitý.⁸⁴ Ze strany státu bylo k dosažení takového úspěchu samozřejmě využíváno metody zastrasování, která měla věřící laiky přimět k řádnému začlenění se do socialistické společnosti. Mnoho z nich se ale nehodlalo s touto skutečností smířit, a prchali proto na Západ.⁸⁵ Odliv věřících těžce postihl katolické komunity, kterým se tak ztenčovala základna. Katoličtí duchovní se proto ze všech sil snažili věřící přesvědčit, že v NDR je možné žít. Biskup Spülbeck se k problematice emigrace vyjádřil v roce 1960 takto:

⁸¹ Tyto stanovy pochází z listopadu 1957 a jsou často označovány jako tzv. Döpfnerův výnos (Döpfner-Erlass). Wittstadt, Klaus. *Julius Kardinal Döpfner, Bischof von Berlin (1957-1961)*. str. 127.

⁸² Einheitliches Handeln gegenüber Staat und Partei – Bischöfliche Anweisung (26. November 1957). cit. dle Lange, Gerhard et al. *Katholische Kirche – Sozialistischer Staat DDR. Dokumente und öffentliche Äußerungen 1945-1990...*, str. 113-114.

⁸³ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 152.

⁸⁴ Döpfner požadoval například svobodu ve výuce náboženství a zajištění práva rodičů na výchovu svých dětí v křesťanské víře bez jakýchkoli zásahů státu.

⁸⁵ Mezi léty 1954-1961 odešlo asi 235 000 katolíků. Tamtéž, str. 159.

„Bůh chtěl církve tady. (...) Pro budoucnost chce Bůh církve také tady. Chce, aby tady žili katolíci. Člověk zde může žít jako katolík. (...) Nevěřte tomu, že je-li škola ateistická, musí být také Vaše dítě nevěřící. To záleží na úplně jiných věcech, především na Vašem příkladě a na příkladě Vaší rodiny. (...) Zde je místo našeho osvědčení.“⁸⁶

Podobné názory, tedy přesvědčení o tom, že se věřící musí se skutečností existence NDR a jejím systémem smířit a do jisté míry se mu přizpůsobit, se začaly mezi katolickými duchovními, a to i v rámci BOK, v důsledku stále ostřejší církevní politiky postupem času množit. Biskup Döpfner se svým bojovným postojem tak zůstával spíše osamocen. BOK však měla eminentní zájem na tom, aby navenek vystupovala jednotně a snažila se proto Döpfnera a jeho názory zatlačit do pozadí a stále více uvažovala o jeho výměně. K té došlo 16. srpna 1961, kdy byl novým berlínským biskupem Vatikánem jmenován světící biskup Alfred Bengsch, který se díky svému sídlu ve Východním Berlíně na rozdíl od svého předchůdce mohl volně pohybovat na celém území NDR.⁸⁷ Nejvíce se však Bengsch lišil od Döpfnera svým pojetím role církve ve společnosti a jejího vztahu k NDR. Nový předseda BOK Bengsch zdůrazňoval úlohu církve v duchovním životě člověka a prosazoval zřeknutí se jakýchkoli veřejných politických vyjádření s odůvodněním, že nebude-li se vyjadřovat vůbec, nemůže říci ani nic negativního. Skrze rozhovory s vládou ve Východním Berlíně chtěl dosáhnout modu vivendi mezi katolickou církví a státem. Striktní oddělení státu a církve pro něj bylo samozřejmostí. Kurs „politické abstinence“ byl příznačný pro celou éru biskupa Benscheho a ani jeho nástupci z něj příliš nevybočovali. Bengsch počítal s tím, že vyvaruje-li se církve politické angažovanosti a přesvědčí-li stát o výhodách tohoto postoje, bude z toho profitovat v podobě větší volnosti a svobody v rozhodování o vlastních záležitostech.⁸⁸

⁸⁶ cit. dle Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 160.

⁸⁷ Jung, Ruth. *Eine Politik der Skepsis: Alfred Bengsch, das Bistum Berlin und die katholische Kirche in der DDR (1961-1979)...*, str. 152.

⁸⁸ Haese, Ute. *Katholische Kirche in der DDR. Geschichte einer politischen Abstinenz...*, str. 42.

5. NDR na cestě k mezinárodnímu uznání (1961-1971)

5.1. Snahy SED o vnitro- i zahraničněpolitickou legitimitu

Události související se stavbou Berlínské zdi přiměly stranické vedení k ještě větší kontrole vnitřní situace v NDR a k vydávání zákonů, které stále více omezovaly svobodu východoněmeckých občanů. V druhé polovině roku 1961 došlo v NDR k největší vlně zatýkání od vzniku státu. Důvody byly především politické a velmi často se do vězení dostali samotní členové SED, kteří svým chováním dostatečně nepodporovali ideologické směřování státu.⁸⁹ Po odstranění nepohodlných lidí se SED cítila mnohem jistější a věřila, že dojde k vnitřní stabilizaci a zklidnění situace. Díky tomu mohla opět začít uvažovat o obnovení cesty ke konečnému cíli, tedy k dosažení komunismu. Částečně uvolnila poměry uvnitř státu, když bylo propuštěno téměř 16 000 vězňů a obyvatelé Západního Berlína směli po dvou letech navštívit své příbuzné ve východní části města. V důsledku toho se obyvatelé NDR snažili o liberalizaci například v oblasti umění, ale jejich pokusy byly rychle zmařeny a SED ke konci roku 1965 opět přiosvětila svou kontrolní politiku, která využívala především služeb MfS a jeho prostředků zastrašování a skryté represe.

Na mezinárodním poli se představitelé NDR snažili o své uznání a navázání diplomatických kontaktů, čemuž ale do velké míry bránila Hallsteinova doktrína deklarovaná Spolkovou republikou. V polovině 60.let tak udržovala NDR diplomatické styky pouze se zeměmi socialistického bloku. Jakýmsi protipólem k Hallsteinově doktríně se na konferenci ministrů zahraničí Varšavské smlouvy v roce 1967 stala tzv. Ulbrichtova doktrína, která zakazovala socialistickým státům navazovat diplomatické vztahy se Spolkovou republikou předtím, než tato právně uzná NDR. Snaha vymezit se vůči SRN a získat plnou suverenitu vrcholila v roce 1968, kdy byla vydána nová ústava definující NDR jako „socialistický stát německého národa.“⁹⁰ V roce 1969 následovala s podporou SSSR první vlna diplomatického uznávání NDR především arabskými státy Blízkého Východu, na což

⁸⁹ Počet uvězněných se mezi červencem 1961 a dubnem 1962 zvýšil více než o 18 000. Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 172.

⁹⁰ Weber, Hermann. *Dějiny NDR...*, str. 223.

reagovala SRN definitivním opouštěním Hallsteinovy doktríny.⁹¹ Relativně vstřícná východní politika bonnské vlády vyústila také v jednání mezi představiteli obou německých států a následné zrušení jak Hallsteinovy,⁹² tak také Ulbrichtovy doktríny. Příliš samostatné a nevypočitatelné jednání Waltera Ulbrichta se však brzy znelíbilo většině členů politbyra v čele s Erichem Honeckerem a také samotnému SSSR. Ulbricht byl proto na VIII.sjezdu SED donucen k odstoupení z funkce prvního tajemníka ÚV a v červnu 1971 byl nahrazen právě Erichem Honeckerem. Ten opět uznal vedoucí roli SSSR i sovětský model a začal prosazovat myšlenku NDR jako „socialistického německého národa.“⁹³ SED pod jeho vedením dále upevňovala svou vedoucí pozici v politice i ve společnosti a bedlivě kontrolovala všechny oblasti veřejného života.

5.2. Církevní politika v samostatné NDR

Počátkem 60.let se pozornost Úřadu státního tajemníka pro církevní otázky zaměřila především na evangelickou církev a až postupem času měla být zahájena systematictější práce také v oblasti církve katolické, která dosud pokulhávala. Jako hlavní úkol bylo stanoveno pozitivní ovlivňování katolických duchovních s cílem získat jejich souhlas s NDR a její politikou. Nejefektivnější metodou k dosažení tohoto cíle se jevílo vedení rozhovorů s vyšším i nižším klérem, který tak byl konfrontován se socialismem a měl být vychován k přesvědčení o politické správnosti tohoto systému. Následně pak podle církevně politických plánů SED mělo dojít k prolomení soudržnosti uvnitř církve, což by dopomohlo k jejímu postupnému rozkladu („Differenzierungspolitik“). Samotná církev se podobnému scénáři snažila předejít určováním pravidel pro vedení takových rozhovorů. V rámci BOK se

⁹¹ Již od počátku 60.let byla Hallsteinova doktrína vnímána jako překážka bránící uvolňování napětí mezi dvěma mocenskými bloky v Evropě, a tak SRN postupně začala opouštět zásady z ní vycházející. V lednu 1967 například navázala diplomatické styky s Rumunskem aniž by Rumunsko přerušilo své diplomatické styky s NDR. Plšková, Jaroslava. *Východní politika Brandtovy vlády v letech 1969-1974. Ústav mezinárodních vztahů, Praha 1999, str. 9.*

⁹² Na nově vzniklou situaci reagovala tzv. Scheelova doktrína, která brala v úvahu posilující se postavení NDR a neočekávala, že se třetí státy navždy vzdají diplomatických styků s NDR, a tak požadovala pouze zdrženlivost na omezenou dobu (max. 1-2 roky), než dojde k vzájemné úpravě vztahů mezi SRN a NDR. Tamtéž, str. 35.

⁹³ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 183.

berlínský arcibiskup Bengsch⁹⁴ snažil orientovat všechny rozhovory církevně politického obsahu se spolupracovníky Úřadu státního tajemníka pro církevní otázky na svou osobu, případně na své vlastní spolupracovníky a prosazoval také jejich přítomnost u rozhovorů na nižší úrovni. Podařilo se tak zabránit tomu, aby se katoličtí duchovní pozitivně vyjadřovali na adresu NDR nebo dokonce vyjádřili souhlas s její politikou.

Dalším nástrojem v církevní politice NDR se měla stát v listopadu 1964 založená mezinárodní Berlínská konference katolíků.⁹⁵ BK sdružovala „progresivní“ katolíky a ovlivněná II.vatikánským koncilem chtěla využít encyklik vydaných papežem Janem XXIII.,⁹⁶ a také otevřenější novou východní politiku Vatikánu. Mezi katolíky v NDR se jí však nedostalo velkého ohlasu, a tak se soustředila hlavně na agitaci za mezinárodní uznání NDR a podporu její zahraniční politiky. Ani členové CDU stojící na straně státu a snažící se o navazování kontaktů s katolickými duchovními za účelem jejich zisku pro vládní záměry nebyli příliš úspěšní. Obecně lze tedy hodnotit pokusy SED o „Differenzierungspolitik“ vůči katolické církvi jako neúspěšné. Ve vztahu k vládě NDR byla BOK uzavřená a vystupovala jednomyslně, a tak bylo velice složité svornost jednotlivých biskupů narušit.

Jedním z nejdůležitějších orgánů činných v církevní politice bylo Ministerstvo státní bezpečnosti, jehož kompetence v této oblasti vzrůstaly na úkor Úřadu státního tajemníka pro církevní otázky. V církevním oddělení v rámci MfS došlo v roce 1964 k strukturálním změnám, a tak bylo církevní oddělení V/4 přejmenováno na XX/4 a až do října 1969 ho vedl Hans Ludwig.⁹⁷ MfS založilo svou taktiku v boji proti církvím především na

⁹⁴ Bengsch se scházel jednou ročně k rozhovoru se státním tajemníkem Seigewasserem. Byl však neoblomný při všech pokusech o získání jakéhokoli pozitivního vyjádření k politice NDR.

⁹⁵ BK – Berliner Konferenz katholischer Christen aus europäischen Staaten (1964-1978); Berliner Konferenz europäischer Katholiken (1978- 1993). Jung, Ruth. *Eine Politik der Skepsis: Alfred Bengsch, das Bistum Berlin und die katholische Kirche in der DDR (1961-1979)*..., str. 178.

⁹⁶ Nejznámější encyklika vydaná Janem XXIII. nazvaná „Pacem in terris“ vyzývala k mírové koexistenci a apelovala na ukončení soutěžení ve zbrojení a naopak preferovala mezinárodní vyjednávání o odzbrojování. Papež se v ní také přimlouval za spolupráci se „všemi lidmi dobré vůle.“ Encyklika byla v NDR využita propagandisticky jako důkaz snahy Vatikánu o spolupráci, například v mírových otázkách, také se socialistickými zeměmi.

⁹⁷ Vollnhals, Clemens. Die kirchenpolitische Abteilung des Ministeriums für Staatssicherheit..., str. 81-83.

pečlivém dozoru a na získávání spolupracovníků a tajných informátorů, kteří podávali zprávy o vnitřním církevním vývoji. Skrze kontakty s k vyjednáváním pověřenými zástupci církve⁹⁸ bylo MfS přímo zapojeno do státní církevní politiky, a vedle politbyra a ÚV SED tak tvořilo paralelní linii spolurozhodující o důležitých otázkách. Katolická církev se snažila udržet všechny kontakty s MfS pouze na oficiálně schválené úrovni, tedy pouze s jejími pověřenými zástupci. MfS se naopak snažilo získávat spolupracovníky i z řad nižšího kléru a laických věřících. Dařilo se jí to zejména u členů CDU a u v BK „angažovaných katolíků.“ MfS tak získávalo často nejrůznější zlomky informací, které bylo velmi složité systematicky složit do smysluplného celku. Kromě přímého kontaktu s jednotlivými osobami využívalo MfS k získání informací také technické prostředky, jako například odposlechy nebo kontrolovalo dotyčným poštu. Cílem všech těchto opatření bylo způsobit uvnitř církve neshody a rozkoly, které by vedly k jejímu postupnému rozkladu.

5.3. Katolická církev ve vztahu k SED

Stavba Berlínské zdi umožnila částečnou vnitřní konsolidaci NDR, ale ekonomický růst a mezinárodní uznání byly dlouhodobějším procesem. Snahy o legitimizaci státu zvenčí i samotné politiky SED vyžadovaly ústupky a kompromisy i v rámci církevní politiky. Z diplomatických a ekonomických důvodů měly být církve stabilizovány a v určitých mezích jim měla být ponechána volnost. Činnost MfS a „Differenzierungspolitik“ tak byly do jisté míry relativizovány.

⁹⁸ Až do své smrti roku 1968 zastával tuto funkci prelát Johannes Zinke, nikdy však nebyl MfS veden jako tajný informátor či neoficiální spolupracovník. Jeho nástupcem se stal prelát Otto Groß, který udržoval kontakty také s Úřadem státního tajemníka pro církevní otázky. Na rozdíl od Zinkeho byla ke Großovi již roku 1967 založena akta s označením „neoficiální spolupracovník“, později „tajný informátor.“ Haese, Ute. MfS – Kontakte auf offizieller Ebene. In: Vollnhals, Clemens. *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit*. Ch. Links Verlag, Berlin 1997, str. 372-373.

Díky napojení na Vatikán a pomoci západoněmecké katolické církve hlavně ve finanční oblasti získala katolická církev v NDR takový statut, kterého se nechtěla dotknout ani samotná SED, protože mezinárodní mínění bylo jedním z klíčových předpokladů pro diplomatické uznání NDR. Navíc finanční transfery mezi katolickou církví obou německých států a devizové obchody velkou měrou přispívaly ke zlepšování ekonomické situace v NDR, a byly tak pro stát vítaným vedlejším efektem působení katolické církve a její spolupráce s jejím západoněmeckým protějškem. Katolická církev z této situace těžila ve svůj prospěch například v podobě výstavby nových center nebo možnosti udržovat a rozšiřovat vlastní zahraniční kontakty. Vláda NDR se tedy od poloviny 60.let očividně snažila vyvarovat jakéhokoli konfliktu s katolickou církví, což dokumentovala také při přípravě nové ústavy z roku 1968. Její návrh vymazal článek o církvích z ústavy z roku 1949 téměř bez náhrady a stavěl se k nim autoritativně s nárokem regulovat jejich činnost v souladu s připravovanou ústavou a zákony NDR. Ze strany církví se zvedla vlna nevole, po které byl článek o církvích zmírněn v jejich prospěch a nový článek 20 obsahoval církvemi požadovanou pasáž o zajištění svobody víry a svědomí.⁹⁹ Výsledek diskuse o ústavě z roku 1968 tak potvrzoval právo na existenci a dosavadní autonomii církví a odsouval jejich prorokované odumírání.

Vztah založený na vzájemném trpění se zjevně vyhovoval jak církvi, tak i státu, a obě strany proto činily takové kroky, aby nebyl porušen. Zejména biskup Bengsch chápal tuto situaci jako šanci udržet, a možná ještě o něco rozšířit, církevní pole působnosti. Velmi striktně proto vyžadoval od svých podřízených dodržování tzv. veřejné politické abstinence, tedy nevyjadřování se k žádným společenským a politickým otázkám, které přímo nesouvisí s existencí církve či centrálním obsahem katolické věrouky. V praxi tedy od roku 1961 zaujímal BOK jen výjimečně veřejné stanovisko k vývoji ve státě.¹⁰⁰ Podle Bengsche měla taktika „politické abstinence“ zajistit status quo a dlouhodobý modus vivendi ve vztahu se státem. Zároveň se tak chtěl vyhnout možným konfliktům a zachovat statut katolické církve jako

⁹⁹ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 230.

¹⁰⁰ Velmi tvrdě se naopak katolická církev stavěla k otázkám týkajícím se školství, potratů, militarizaci či znevýhodňování křesťanů ve společnosti. Své stanovisko zveřejňovala většinou v podobě pastýřských listů.

nepolitické instituce.¹⁰¹ Postoj státu ke strategii biskupa Bengsche byl zpočátku poněkud skeptický, a vyvíjel proto opakovaně snahu přimět ho k nějakému pozitivnímu vyjádření o politice NDR, ale později dospěli státní představitelé k závěru, že „politická abstinence“ je výhodným modelem státní církevní politiky a menším zlem pro vývoj v zemi. Ačkoli nebyli s oficiální linií BOK smířeni všichni stoupenci katolické církve, zvláště ne mládež a studenti, podařila se Bengschovi alespoň navenek udržet svornost a názorová jednota BOK. Tímto do jisté míry autoritativními prostředky prosazeným centralismem¹⁰² se vyznačovala katolická církev až do jeho smrti v roce 1979.¹⁰³

Církevní centralismus se koneckonců stal jedním z nejdůležitějších faktorů v církevní strategii vůči státu a byl určován především osobou kardinála Bengsche a preláta Otto Große, který byl od roku 1967 pověřen vyjednáváním se státními místy. Nahrazování starých členů BOK oddanými stoupenci kardinála bylo motivováno posílením jednoty katolických ordinariátů vůči státu, ale také zdůrazněním Bengschovy autority a jeho teologické linie, a bylo proto často kritizováno duchovními z ostatních jurisdikčních okrsků. Skrze dosazování vlastních lidí na biskupské posty se pozice kardinála Bengsche ale ještě posílila.¹⁰⁴ Nicméně jednota katolické církve jako celku nebyla již tak neotřesitelná jako na počátku „Bengschovy éry.“ Odlišnosti uvnitř církve byly Bengskem i jeho podporovateli nahlíženy jako velké nebezpečí, protože mohly nahrávat SED a její „Differenzierungspolitik.“ Pod vlivem II.vatikánského koncilu a jeho otevřených výzev k dialogu se světem se názorový pluralismus a diskuse o možnostech angažovanosti křesťanů v socialistické společnosti zvláště silně projevovaly ve studentských spolcích. Studenti se kvůli svým požadavkům, mimo jiné na demokratickou přestavbu církevních struktur, jako například svobodnou volbu farářů, dostávali do konfliktů s BOK, a také MfS požadovalo

¹⁰¹ Raabe, Thomas. SED – Staat und katholische Kirche 1949 bis 1989. In: Vollnhals, Clemens. *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit*. Ch. Links Verlag, Berlin 1997, str. 364-365.

¹⁰² Často kriticky nazýván „berlínským centralismem“ podle privilegovaného postavení berlínského biskupa a jeho spolupracovníků.

¹⁰³ Tamtéž, str. 366.

¹⁰⁴ Bengsche podporoval také Řím, který měl na dosazování biskupů velký vliv.

jejich přísnější kontrolu.¹⁰⁵ Středisky autonomní politické a církevní angažovanosti studentských spolků se staly například Berlín, Halle či Lipsko. Diskutovány zde byly především aktuální společenské a politické otázky a možnosti dialogu s marxismem a kritizován způsob vnitřní církevní komunikace.¹⁰⁶ Státní orgány spatřovaly v těchto tendencích komplikace pro vykonávání své „Differenzierungspolitik“, a tak měl být pluralismus z jejich pohledu pečlivě kontrolován a pokud možno potlačován. Modernizace a změna struktur uvnitř církve byly státem obecně považovány za nebezpečí, protože by mohly zvyšovat atraktivitu církve hlavně mezi inteligencí a mládeží. Ukazovalo se tedy, že konservativismus a „politická abstinence“ jsou pro stát výhodnější a únosnější variantou existence a působení katolické církve v NDR.

Po stavbě Berlínské zdi, přijetí myšlenky dlouhodobější existence dvou německých států a společně s přispěním II.vatikánského koncilu a jeho výzvy k dialogu se světem, se ale v katolické církvi stále více prosazovala tendence ke kritickému hodnocení východoněmecké politiky a případné podmíněné spolupráci v socialistické NDR, aniž by muselo dojít ke vstupu do strany, či naopak vystoupení z katolické církve. Nositeli těchto myšlenek byli opět převážně akademici a studentské spolky, které byly v tomto ohledu jednoznačně neaktivnější a žádaly církevní představitele, aby přistoupili na dialog s „marxismem.“ Kardinál Bengsch však spatřoval konec církevní jednoty a její názorovou roztříštěnost jako úspěch státu a ohrožení možností dalšího působení katolické církve. Sama SED vnímala případnou angažovanost ze strany církve za vysoce podezřelou a škodlivou a nabádala kardinála Bensch, aby proti ní zasáhl. Členové katolické církve snažící se o změnu poměrů tak spatřovali v kardinálovi a jeho pravé ruce, prelátovi Großovi, osoby napojené na MfS a přinejmenším nepřímo kooperující se státem, což se ale nikdy neprokázalo. Naopak tito se domnívali, že opoziční skupiny uvnitř církve jsou řízeny právě MfS za účelem jejího rozštěpení.¹⁰⁷

¹⁰⁵ II.vatikánský koncil se obecně nesl v demokratizačním duchu, který měl velký vliv také na další směřování katolické církve v NDR. Byly zde například zřízeny farní rady či trvalý diakonát, což mělo posílit pozici laiků uvnitř církve.

¹⁰⁶ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 276-277.

¹⁰⁷ Tamtéž, str. 290.

6. NDR jako mezinárodně právně suverénní stát (1972- 1989)

6.1. Vnitřní rozkoly, vnější stabilizace

Východní politika Willyho Brandta byla prováděna s úmyslem vytvořit si možnosti pro postupné překonávání německého rozdělení. Naopak Sovětský svaz doufal, že tato politika stabilizuje status quo v Evropě a podle mezinárodního práva bude uznána a potvrzena existence dvou suverénních německých států. Přímá jednání o řešení německé otázky mezi oběma státy začala koncem roku 1970 mezi státním tajemníkem ministerstva zahraničí NDR Michaelem Kohlem a státním tajemníkem Úřadu spolkového kancléře Egonem Bahrem. V září 1971 byla velvyslanci čtyř mocností podepsána Berlínská smlouva¹⁰⁸ a v prosinci 1971 pak byla uzavřena dohoda o tranzitní dopravě mezi Západním Berlínem a Spolkovou republikou. Následovala dopravní smlouva z května 1972 a v červnu 1972 byla obnovena jednání završená v prosinci téhož roku smlouvou o základech vztahů mezi SRN a NDR.¹⁰⁹ Spolková republika uznala NDR jako stát, ne však její státní občanství. NDR přijala v roce 1974 novou ústavu, kde byly mimo jiné odstraněny všechny odkazy na Německo a znovusjednocení. Po podpisu Helsinské úmluvy v roce 1975 se poprvé výrazněji objevil na mezinárodní scéně Erich Honecker, který se snažil o jednoznačné vymezení vůči SRN, ale zároveň měl zájem na udržování kontaktů. Vztahy mezi oběma státy se ještě více zintenzivnily s mezinárodním uvolněním po nástupu Michaila Gorbačova.

Uvnitř NDR měl být nadále upevňován socialismus a vedoucí pozice SED, která ovládala celou společnost. Skrze sliby a propagandu se snažila přesvědčit obyvatele o dokonalosti systému, ale realita byla jiná a odstup od ekonomiky a hospodářství SRN stále obrovský. Důvěryhodnost stranického vedení tak klesala u většiny obyvatel. Vznikaly různé opoziční skupiny a disent po Helsinkách 1975 a přijetí pasáží o dodržování lidských práv vládou NDR rychle posiloval. MfS se sice snažilo těmto skupinám zabránit ve

¹⁰⁸ Západní Berlín se nestal konstitutivní součástí SRN, ale bylo potvrzeno jeho zvláštní spojení se Spolkovou republikou. Bylo také zřízeno stálé zastoupení země Berlín u Spolku.

¹⁰⁹ Tzv. Grundlagenvertrag. Plšková, Jaroslava. *Východní politika Brandtovy vlády v letech 1969-1974...*, str. 100.

veřejném působení, ale stále s menším úspěchem, a tak opoziční projevy nabíraly na intenzitě.

6.2. Politika SED vůči katolické církvi

Církev na počátku 70. let již nepočítaly s dohledným koncem východoněmeckého státu a SED pod vedením Ericha Honeckera zase pragmaticky přistupovala k existenci církvi v NDR a přisuzovala jim stále důležitější jak vnitro-, tak i zahraničně politickou funkci. O církevních otázkách proto rozhodovaly výše postavené stranické orgány a konkrétní politiku vykonávalo především MfS. V případě, že vznikly pochybnosti ohledně důležitých církevně politických otázek, měl poslední slovo generální tajemník ÚV strany. Honecker měl na rozdíl od Ulbrichta větší zájem na církevních otázkách, protože v souvislosti s mezinárodním uznáním NDR získávaly církve na stále větším významu a ve vnitřní politice hrály pro NDR nezanedbatelnou roli ve finanční oblasti.¹¹⁰ Církevními otázkami se v rámci ÚV zabývala především Pracovní skupina pro církevní otázky vedená do března 1977 Willi Barthem, poté Rudi Bellmannem a od ledna 1989 Peterem Kraußerem. Také na regionální úrovni působili spolupracovníci SED zabývající se církevními otázkami. Těžiště práce v církevní oblasti ve státním aparátu představoval Úřad státního tajemníka pro církevní otázky¹¹¹, referáty pro církevní otázky jednotlivých obvodních rad a spolupracovníci v radách měst a okresů. Stejně důležité postavení ve státním aparátu si přivlastňovalo také MfS, které si osvojilo právo ovlivňovat zásadní rozhodnutí. Proto se také nový státní tajemník pro církevní otázky Klaus Gysi¹¹² snažil navázat přímý kontakt s MfS, aby od něj mohl získávat důležité informace. MfS si naopak za

¹¹⁰ Skrze tzv. církevní obchody, například finanční transfery ze SRN či vykupování politických vězňů, získávala NDR nemalé finanční prostředky.

¹¹¹ Oddělení pro katolickou církev vedl mezi léty 1965-1972 Horst Hartwig, mezi léty 1972-1982 Horst Pätzke, od roku 1983 do srpna 1985 Dr. Klaus Kurth a nakonec od září 1985 do roku 1990 opět Horst Hartwig. Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 332.

¹¹² Do úřadu nastoupil v listopadu 1979 po svém zemřelém předchůdci Hansovi Seigewasserovi. Gysiho zástupci byli funkcionáři CDU Fritz Flint (1960-1977) a Hermann Kalb (1977-1989). Grande, Dieter; Schäfer, Bernd. *Kirche im Visier...*, str. 26.

Gysiho zády opatrovalo skrze své neoficiální spolupracovníky podklady o termínech jeho rozhovorů či korespondenci.¹¹³

Intenzita provádění „Differenzierungspolitik“ v 70.letech poněkud polevila, a to mimo jiné z důvodu neúspěšných pokusů přimět při rozhovorech biskupy a jednotlivé duchovní k pozitivním veřejným vyjádřením k politice NDR. Poté, co došlo k mezinárodnímu uznání a mezinárodně právní suverenitě NDR, zeslábl také politický nátlak vyvíjený na církve v předešlých letech za účelem vynutit si jejich kladný postoj k dění ve státě. „Politická abstinence“ prosazovaná kardinálem Bengschem byla v porovnání s veřejně působící kritickou církví i nadále nahlížena jako menší zlo a v 80.letech dokonce vnímána jako vstřícné gesto ze strany církve, či dokonce jako základ vzájemných obchodů. Na druhou stranu ale poměrně autoritativní vedení a jednotné vystupování vedoucích církevních činitelů vůči státu za Bengschova úřadování způsobovaly politikům nemalé problémy, když jim velmi ztěžovaly práci a snahu o provádění „Differenzierungspolitik.“ Proto po smrti kardinála Bengsche v prosinci 1979 doufali státní představitelé v obnovení činnosti spojené právě s touto politikou. Aktivitu v tomto směru převzal od počátku 80.let Klaus Gysi a jeho spolupracovníci.

Jak již bylo řečeno, jedním z nejdůležitějších státních orgánů činných v církevní politice bylo MfS, které udržovalo přímé kontakty s katolickou církví již od roku 1958. Po prelátovi Johannesovi Zinkem a Otto Großovi převzal štafetu vedení vyjednávání s MfS v roce 1974 tajemník BOK, prelát Paul Dissemond.¹¹⁴ Poté, co musel Dissemond v květnu 1987 nuceně opustit úřad generálního tajemníka Berlínské biskupské konference¹¹⁵, se jeho nástupcem ve funkci opravňující k vyjednávání s MfS stal prelát Josef Michelfeit.¹¹⁶ Církevní představitelé věřili, že udržováním kontaktů s MfS

¹¹³ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 330-331.

¹¹⁴ Od roku 1979 registrován jako neoficiální spolupracovník „Peter.“ Grande, Dieter; Schäfer, Bernd. *Interne Richtlinien und Bewertungsmaßstäbe zu kirchlichen Kontakten mit dem MfS...*, str. 398.

¹¹⁵ BBK (Berliner Bischofskonferenz) byla zřízena v roce 1976 a nahradila tak BOK.

¹¹⁶ Od prosince 1988 také registrován jako neoficiální spolupracovník MfS. Grande, Dieter; Schäfer, Bernd. *Interne Richtlinien und Bewertungsmaßstäbe zu kirchlichen Kontakten mit dem MfS...*, str. 399.

mohou získat důležité informace a proniknout hlouběji do státních struktur a využít toho ve svůj prospěch. Na této úrovni byly také prodiskutovávány nejrůznější církevní akce a vyjasňována nedorozumění tak, aby se předešlo případným konfliktům. MfS naopak doufalo, že může tímto způsobem neustále ovlivňovat své církevní protějšky, a neutralizovat tak působení církve ve společnosti. Informace však MfS získávalo také neoficiální cestou díky svým tajným informátorům a díky využití technických prostředků, například telefonních odposlechnů. Za velmi důležitý pokládalo MfS dohled nad církevními akcemi, a to od pohřbu biskupů až po nejrůznější poutě či návštěvu papeže Jana Pavla II. v Polsku v červnu 1979.¹¹⁷ MfS kontrolovalo také činnost studentských spolků a katolické studentské obce, kde se mu většinou podařilo získat alespoň jednoho studenta jako tajného informátora. Obecně měly státní orgány zájem na tom, aby osoby a sdružení s opozičními projevy byly udrženy v církevním prostoru pod absolutní kontrolou.

6.3. Katolická církev v „suverénní“ NDR

S upevnováním existence NDR a jejím mezinárodním uznáním si také katolická církev uvědomovala, že se musí naučit žít v tomto státě odděleně od svého západního protějšku, a začala tuto zemi postupně považovat za svou. Protože ale sebe sama chápala jako světovou církev pod vedením nejvyšší duchovní autority v Římě, odmítala se definovat pouze v národních souvislostech, a snažila se tak odpoutat od politických otázek týkajících se německého statutu. Katolíci v NDR se spíše distancovali od politiky SED a soustředili se na otázky typu, co to znamená být křesťanem, a diskutovali o tom, jak mohou působit ve všedním životě socialistické společnosti. Potvrzení své identity v rámci NDR se katolické církvi nabízelo například při příležitosti pastorální synody katolických jurisdikčních okrsků mezi léty 1969-1975. Při synodálních setkáních se diskutovalo o nejrůznějších teologických otázkách, politickým tématům se ale jejich účastníci vyhýbali. V první polovině 80.let se však s kursem „politické abstinence“ zesnulého kardinála Bingsche ztotožňovalo stále méně duchovních i laiků, kteří

¹¹⁷ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 357.

východoněmecký stát začali považovat za svůj opravdový domov, a cítili proto zodpovědnost za jeho vývoj. Katolická církev se měla stát otevřenější a měla výrazněji spolupůsobit ve společnosti. Při setkání katolíků („Katholikentag“) ze všech jurisdikčních okrsků v Drážďanech v červenci 1987¹¹⁸ se tak probírala a kriticky diskutovala jak církevní, tak také společenská témata. Stát ale od katolické církve očekával pokračování v tichém kursu veřejné abstinence, kterého se mu nedostávalo v církvi evangelické, kde se množila různá nezávislá mírová hnutí a opoziční seskupení, která přinášela velkou nejistotu do státní církevní politiky.

Po smrti kardinála Bengsche se stal v roce 1980 berlínským biskupem Joachim Meisner, nebyl však zároveň zvolen předsedou biskupské konference, jak tomu tradičně bývalo v předešlých letech. Jako důvod jeho nezvolení byla uváděna církevně politická nezkušenost. Po dvou volebních kolech tak získal většinu hlasů drážďanský biskup Gerhard Schaffran¹¹⁹ a stal se novým předsedou Berlínské biskupské konference. Státní představitelé byli jeho volbou příjemně překvapeni a vkládali do něj naděje, že vztah mezi státem a katolickou církví bude pod jeho vedením velmi pozitivní. Avšak již společný pastýřský list BBK týkající se křesťanské výchovy z března 1981 dal stranickým a státním činitelům jasně najevo, že katolická církev není spokojená s pozicí křesťanů v NDR. SED chtěla na kritiku ze strany církve reagovat zákazem předčítání pastýřského listu při katolických bohoslužbách. Zvláště negativně se SED stavěla k pasážím, kde se mimo jiné uvádělo: „Rodiče se nesmí vzdát svého výhradního práva na výchovu a nikdo jim toto právo nesmí upírat. Také stát musí při svých výchovných cílech dbát na vůli rodičů. Tato nauka se slučuje také s chartou OSN, se všeobecnou deklarací lidských práv a Helsinskými úmluvami. Všechna tato prohlášení jsou součástí práva také v NDR. (...) Ještě více zasahuje do práva na svobodu náboženského vyznání tisíci katolickými rodiči a dětmi v praxi nuceně trpěná otázka tzv. Jugendweihe [sváteční akt uvedení do dospělosti, alternativa k církevní svátosti biřmování – poznámka autora]. Stále znovu je prohlašováno, že účast na „Jugendweihe“ je dobrovolná. Vezmou-li však katoličtí rodiče a

¹¹⁸ Tohoto setkání se zúčastnilo až 100 000 lidí a 3000 delegátů. Tamtéž, str. 389.

¹¹⁹ Byl ale kritizován za narušování jednoty konference (vetoval předčítání mírového pastýřského listu) a po dvou letech ho tedy v předsednické funkci vystřídal právě Joachim Meisner.

jejich děti tuto dobrovolnost v potaz, jsou vystaveni ve škole, zaměstnání či v jiných společenských institucích takovému tlaku, že již nelze o žádné dobrovolnosti hovořit. (...) Je nespravedlivé je skrze morální nátlak k něčemu takovému nutit. Není podstatné od koho tento nátlak pochází, protože je vždy v rozporu se svobodou víry a svědomí, na kterou má podle ústavy právo každý občan NDR, ať už je ateista či křesťan.“¹²⁰ Státní tajemník pro církevní otázky označil tento list za akt otevřené konfrontace, ale ani on nezměnil nic na tom, že byl 8. března 1981 při bohoslužbách předčítán ve všech katolických kostelech v NDR, které byly bedlivě monitorovány MfS.¹²¹ Stranické a státní orgány se tak musely přizpůsobit situaci vzniklé po smrti kardinála Bengsche, která vyžadovala opětovné zintenzivnění neoficiálních tajných rozhovorů s církevními funkcionáři a přísnější dohled nad nimi. SED totiž chtěla zabránit tomu, aby se členové katolické církve připojili k opozičním aktivitám evangelíků. Stále hlasitěji se ale právě z řad katolíků ozývaly kritické hlasy nespokojené s mlčením BBK a snažící se proto o změnu. Stát přičítal tuto iniciativu především změně na postu předsedy BBK, kterého považoval za nevypočitatelného. Velmi mu vyčítal například dříve vetované předčítání mírového pastýřského listu z ledna 1983, který v souvislosti se snahou o zachování kursu „politické abstinence“ a principu oddělení státu a církve, označoval za vědomou politickou agresi.¹²² SED, ale také stoupenci Bengschovy linie, prelát Gerhard Lange, pověřený vedením rozhovorů s Úřadem státního tajemníka pro církevní otázky a prelát Paul Dissemond s toutéž funkcí vůči MfS, viděli v chování Meisnera a dalších biskupů nebezpečné odklonění od obvyklých praktik kardinála Bengsche, a tím také ohrožení statutu quo ve vztahu mezi církví a státem. Lange a Dissemond proto měli vystupovat jako garanti určité „vypočitatelnosti“ církevních kroků, a kompenzovat tak činy kardinála Meisnera. Tento záměr byl však v květnu 1987 narušen výměnou Dissemonda za Josefa Michelfeita, když nebylo akceptováno přání SED, aby se Dissemondovým nástupcem stal právě

¹²⁰ Haben Christen noch eine Chance in der DDR? – Gemeinsames Hirtenwort zur österlichen Bußzeit 1981 (25. Januar 1981). cit. dle Lange, Gerhard et al. *Katholische Kirche – Sozialistischer Staat DDR. Dokumente und öffentliche Äußerungen 1945-1990...*, str. 302-303.

¹²¹ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 398.

¹²² Tamtéž, str. 403.

Lange.¹²³ Státní i stranické orgány hodnotily vystupování katolické církve pod Meisnerovým vedením jako definitivní upuštění od Bengschovy „politické abstinence“, která byla v politických prohlášeních vnímána jako loajalita katolické církve vůči státu. Přibližně od roku 1988 se tedy státní kurs namířený proti církvím opět značně přiosťřil, až nakonec vyústil v otevřený konflikt.¹²⁴

6.4. „Perestrojka“

Plány nového generálního tajemníka KSSS Michaila Gorbačova na změny uvnitř socialistického bloku i v zahraničně politické strategii vnesly do vedení SED velké obavy. Politbyro i ÚV se domnívaly, že politika nového vedení KSSS nakloněná Západu bude ohrožovat stabilitu a možná i samotnou existenci NDR. SED se proto rozhodla ignorovat usnesení KSSS a hodlala se držet původní linie. Honecker se ještě téhož roku distancoval od kursu perestrojky i samotného Gorbačova. Reformní tendence uvnitř SED byly pečlivě sledovány a byly proti nim činěny ostré vnitrostranické zásahy. Sovětský svaz se pro stranické vedení stal státem ohrožujícím stabilitu NDR a naopak vláda a průmysl Spolkové republiky se jevily jako prostředky využitelné k vlastnímu pozitivnímu vývoji. V roce 1987 se dokonce uskutečnila oficiální státní návštěva Honeckera ve Spolkové republice, která měla před celým světem deklarovat existenci dvou německých států a mezinárodní suverenitu NDR. Honecker se obával přibližování Sovětského svazu k SRN na úkor NDR, a tak navenek prezentoval SED jako velmi tolerantní, zatímco uvnitř státu zesiloval dohled skrze MfS, samozřejmě i v církevní oblasti. Pod záštitou evangelické církve se totiž stále ve větší míře shromažďovala různá opoziční seskupení, která na sebe upozorňovala rozdáváním letáků a vlastních časopisů. Represivní kroky ze strany státu vyvolávaly vlnu solidarity, která opětovně zintenzivňovala činnost opozičních

¹²³ Grande, Dieter; Schäfer, Bernd. Interne Richtlinien und Bewertungsmaßstäbe zu kirchlichen Kontakten mit dem MfS..., str. 399.

¹²⁴ Tento konflikt se výrazněji projevil při pořádání „Ekumenického shromáždění za mír, spravedlnost a uchování stvoření“ v letech 1988-89, kterého se po prvotní nevoli zúčastnila také katolická církev a definitivně se tak zřekla linie „politické abstinence.“

hnutí, která byla stále méně koordinovaná a dostávala se do „podzemí.“ SED se snažila za každou cenu vyhnout podobným událostem, které probíhaly například v Polsku, a proto na zasedání ÚV 1.prosince 1988 propagoval Honecker „socialismus v barvách NDR.“¹²⁵

Dlouholeté církevně politické mechanismy, jako ovlivňování a diferenciací skrze cíleně zaměřenou státní politiku vedení rozhovorů, začaly v druhé polovině 80.let selhávat. Opozičně smýšlející lidé byli stále aktivnější a převážně v rámci evangelické církve získávali více prostoru, často až v rozporu s představami vedoucích církevních činitelů. Proto se také stále více katolíků orientovalo na evangelickou církev,¹²⁶ čemuž katoličtí duchovní nemohli, ale v mnoha případech ani nechtěli zabránit, ačkoli jim ze strany státu bylo vyhrožováno a byli nabádáni k nastolení disciplíny ve vlastních řadách. Při použití represivních prostředků se však situace vždy ještě více vyostřila a stát se dostal pouze hlouběji do defenzivy. Měl proto eminentní zájem na tom, aby se katolická církev vrátila ke kursu „politické abstinence“, a on se tak nemusel vypořádávat vedle evangelické církve s ještě dalším protivníkem. Sbližování obou církví ale pokračovalo, a to především v rámci zmiňovaného ekumenického shromáždění, jehož společná závěrečná usnesení otevřela novou kapitolu spolupráce mezi evangelickou a katolickou církví. Tomuto vývoji nemohl zabránit ani nový státní tajemník pro církevní otázky Kurt Löffler,¹²⁷ který se v oblasti církví snažil o ofenzivní politiku a nekompromisní prosazování stranických a vládních záměrů. Státní církevní politika však byla brzy překryta všeobecným vývojem v NDR, který nezadržitelně směřoval k zásadním politickým změnám. Části opozičních hnutí se oddělovaly od církví a vytvářely nezávislá politická seskupení žádající prolomení monopolu SED.

Ve vedení BBK mezitím došlo k personální změně na předsednickém postu, když kardinála Meisnera, který se stal kolínským arcibiskupem, vystřídal erfurtský biskup Joachim Wanke. V září roku 1989 pak byl

¹²⁵ Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 422.

¹²⁶ Pouze však ve veřejném rozměru, například při různých mírových iniciativách či společenské kritice.

¹²⁷ Do úřadu nastoupil v červenci 1988. Boyens, Armin. *Das Staatssekretariat für Kirchenfragen*. In: Vollnhals, Clemens. *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit*. Ch. Links Verlag, Berlin 1997, str. 135.

vysvěcen také nový berlínský biskup, kterým se stal dosavadní erfurtský generální vikář Georg Sterzinsky.¹²⁸ Jedním z hlavních problémů, se kterým se musela katolická církev v roce 1989 potýkat, byla obrovská emigrační vlna, která probíhala především skrze otevřenou maďarskou západní hranici, a postihla tak katolická společenství a charitativní církevní zařízení v NDR. Zároveň stimulovala stále více skupin i jednotlivých osob právě také z církevní oblasti, aby požadovaly pluralismus a otevřený dialog v NDR. Katoličtí biskupové reagovali na vzniklou situaci pouze apelem k setrvání v zemi a přislíbili jednat se státními místy o problémech a jejich příčinách, nicméně bez pojmenování konkrétní podoby těchto problémů. Zdrženlivost ve veřejných vyjádřeních ze strany katolické církve byla prolomena až v biskupství Magdeburg, jehož biskup Johannes Braun podepsal v září 1989 pro katolickou církev nevídaný pastýřský list. V něm byla v dosud neznámé míře kritizována SED a lidé v něm byli vyzváni k aktivitě a ke změnám ve společnosti: „Žádám vás, abyste přemýšleli, abyste se vměšovali: Podělte se se mnou o svoje starosti, naděje, přání, potřeby, návrhy! (...) Nezáleží na tom, zda je náš názor chtěný či nikoli, cítíme se být zavázáni Bohu v tom, abychom promluvili a starali se o to, aby kormidlo bylo otočeno jiným směrem, dokud ještě není pozdě. (...) Musíme odstranit nesprávnosti, abychom vytvořili demokratickou společnost, ve které se pokud možno všichni lidé budou moci cítit dobře.“¹²⁹ Díky tomuto magdeburskému počínu byl definitivně narušen církevně politický princip jednoty a „politické abstinence“ BBK. Zatímco se totiž nejvyšší představitelé biskupské konference ještě snažili tento postoj uhájit, v jednotlivých katolických jurisdikčních okrscích již docházelo k četným demonstracím a snahám vyjednávat s politickými představiteli. Situaci se tedy přizpůsobila i samotná BBK, která žádala vládu o rozhovor především z důvodu projednání usnadnění možnosti vycestovat pro občany NDR. V samotné SED však mezitím došlo k vnitrostranickým neshodám, které vyústily v nucený odchod

¹²⁸ Ehm, Martin. *Die kleine Herde – die katholische Kirche in der SBZ und im sozialistischen Staat DDR...*, str. 234.

¹²⁹ Tausende haben die DDR verlassen. – Hirtenbrief von Bischof Johannes Braun (20. September 1989). cit. dle Lange, Gerhard et al. *Katholische Kirche – Sozialistischer Staat DDR. Dokumente und öffentliche Äußerungen 1945-1990...*, str. 370.

Ericha Honeckera, kterého na postu generálního tajemníka ÚV SED a předsedy Státní rady vystřídal Egon Krenz.¹³⁰ Ani on však nebyl schopen zastavit již nastartovaný vývoj událostí.

Nezávisle na vyjednávání na centrální úrovni se v jednotlivých regionech stále více katolíků zapojovalo do opoziční iniciativy, podílelo se na demonstracích a podepisovalo petice s požadavky adresovanými státním představitelům. BBK¹³¹ postupně ztrácela ambice tento proces kontrolovat, a tak se jednotliví biskupové, kněží i laikové stali fakticky autonomními a často se odkláněli od oficiální církevní linie. Obrovský tlak vyvíjený veřejností na vládu NDR, změny v její struktuře i personálním složení¹³² a v listopadu 1989 otevření hranice v Berlíně i do SRN značily neodvratný obrat v dějinách NDR. K 1.prosinci 1989 byla oficiálně ukončena diktatura SED, když byl z ústavy NDR vyškrtnut článek o „vedoucí úloze“ strany. Ve svých úřadech skončilo mnoho dříve vedoucích funkcionářů a velké množství lidí se vzdalo svého členství v SED. 3.prosince odstoupilo již značně okleštěné politbyro a o pár hodin později byl rozpuštěn také ÚV strany.¹³³ V prvním prosincovém týdnu roku 1989 tak byla definitivně prolomena moc SED a východoněmecký stát s již otevřenými hranicemi se nacházel v přechodném stadiu, které mělo brzy vyústit v německé znovusjednocení.

7. Závěr

Vztah katolické církve a státu během čtyřicetileté existence NDR prošel několika etapami, které byly ovlivňovány mimo jiné politickým vývojem v zemi, ale také na mezinárodním poli, a zároveň i personálním složením ve vrcholných státních, respektive církevních, funkcích. Církevní politika SED se až do pozdních 70.let vyznačovala vírou, že náboženství je odsouzeno k postupnému odumírání. S využitím represivních církevně politických prostředků měly proto být církve vytačeny z veřejného života a všech společenských oblastí, což mělo urychlit jejich zdánlivé odumírání. Avšak

¹³⁰ Weber, Hermann. *Dějiny NDR...*, str. 299-300.

¹³¹ V listopadu 1989 byl novým předsedou BBK zvolen berlínský biskup Georg Sterzinsky. Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR...*, str. 450.

¹³² 13.listopadu 1989 se novým ministerským předsedou stal Hans Modrow. Tamtéž.

¹³³ Tamtéž, str. 452.

poté, co se ukázalo, že církve a křesťanská víra jsou přes to všechno schopny uhájit svou existenci, změnil stát svůj přístup a začal na církve pohlížet jako na možné partnery využitelné k realizaci svých vlastních zájmů, například pro finanční účely či mezinárodní sebe prezentaci. Stále jim však upíral právo na společenskou spoluodpovědnost a kritickou roli při hodnocení nedostatků v NDR. Církve si naopak musely zvykat na skutečnost, že existence východoněmeckého státu nebude krátkodobou záležitostí, a že je proto nutné se této situaci přizpůsobit a snažit se pro sebe uchovat alespoň omezené pole působnosti.

V prvním desetiletí NDR vykonávala SED relativně tvrdou represivní církevní politiku, od 60. let ale přešla k pragmatičtějšímu zacházení s církvemi a hledala výhody, které může trpěná existence církví přinášet. Ve vedení SED však nedocházelo ve vnímání církevních institucí k zásadním změnám. Církve představovaly po celých čtyřicet let potenciálního nepřítele, nad kterým je nezbytný neustálý dohled. Církevní politika SED se tedy po celou dobu pohybovala mezi dvěma základními modely, které se většinou prolínaly. Na jednu stranu byla zdůrazňována nutnost přísné kontroly a represe skrze tzv. bezpečnostní politiku, na straně druhé pak figurovala jakási vstřícnost a strategické pokusy o instrumentalizaci církví a jejich členů pro politické účely pomocí politiky spojenectví.¹³⁴ Jedním z nejdůležitějších komponentů církevní politiky SED se stala tzv. politika diferenciací, která se pokoušela popudit proti sobě jednotlivé duchovní a církevní spolupracovníky, a způsobit tak vnitřní církevní rozkoly a štěpení. Tuto práci vykonávalo především MfS, které disponovalo nejlepšími znalostmi teologických, politických i personálních odlišností uvnitř církví. Informace získávalo MfS velmi často od svých tajných informátorů a neoficiálních spolupracovníků a také skrze nasazení operativní techniky, například odposlechů. Kontakty mezi církevními a státními představiteli však byly udržovány také na oficiální úrovni. Při rozhovorech měli být duchovní ovlivňováni tak, aby byli pokud

¹³⁴ Stát se snažil ovlivňovat církve také prostřednictvím CDU, a především jejího vedení, ale řadoví členové strany často odmítali úzkou spolupráci s nejvyššími státními představiteli a jejich koncepci církevní politiky.

možno získání pro státní účely nebo alespoň aby se pozitivně vyjádřili k politice SED.

Katolická církev si udržovala vůči státu kritický odstup, přičemž ale nejednou nastolila velmi bojovný církevně politický kurs. K nejdůležitějším střetům se státní mocí docházelo v oblasti výchovy a vzdělání a také v otázce tzv. Jugendweihe. Obecně, i když většinou potají, však duchovní i převážná většina věřících odmítali celý socialistický systém. Navenek bylo ale nutné hledat ve vztahu se státem určitý modus vivendi, který by katolické církvi zajistil dostatek svobodného prostoru pro její činnost. Stát od takového stavu naopak očekával vlastní stabilizaci a směrem do zahraničí svůj postoj prezentoval jako důkaz tolerance politiky NDR. Modus vivendi mezi katolickou církví a státem byl ale v podstatě dosažen až za úřadování berlínského biskupa Alfreda Bengsche. „Loajalita“ katolické církve vůči státu ve formě veřejné „politické abstinence“ byla cenou za jednotu berlínského biskupství, kdy měl biskup sídlící ve východní části města přístup do části západní. Skrze kurs „politické abstinence“ a přísného dodržování pravidla nevyjadřování se pozitivně ani negativně na adresu státu, katolická církev nikdy neupadla v podezření ze spolupráce s režimem SED. „Politická abstinence“ katolické církve byla v porovnání s jistou nevypočitatelností „širokospektrální“ církve evangelické nahlížena jako menší zlo, a byla tedy pro stát preferovanou variantou církevního chování na veřejnosti. Na druhou stranu ale hrozilo nebezpečí, že se také uvnitř katolické církve vytvoří skupina požadující větší angažovanost ve společnosti, což se ve druhé polovině 60.let po II.vatikánském koncilu a jeho neautoritářsky a pluralisticky pojaté koncepci církve a opětovně pak v 80.letech skutečně stalo. Pod vlivem setkání katolíků v Drážďanech v roce 1987 (tzv. Katholikentag) a účasti katolické církve na „Ekumenickém shromáždění za mír, spravedlnost a uchování stvoření“ mezi léty 1988 a 1989 znovu sílily hlasy volající po aktivnějším přístupu církve ke společenským i politickým problémům. Také nejvyšší katoličtí církevní představitelé tedy začali opatrně vyzývat k větší angažovanosti a na konci 80.let již otevřeně kritizovali nedostatky a zřejmou diskriminaci ve východoněmeckém systému.

Seznam zkratek

BBK	Berliner Bischofskonferenz (1976-1990) – Berlínská biskupská konference
BK	Berliner Konferenz katholischer Christen aus europäischen Staaten (1964-1978) – Berlínská konference katolických křesťanů z evropských států Berliner Konferenz europäischer Katholiken (1978-1993) – Berlínská konference evropských katolíků
BOK	Berliner Ordinarienkonferenz (1950-1976) – Berlínská konference ordinářů
CDU	Christlich-Demokratische Union – Křesťansko-demokratická unie
DDR	Deutsche Demokratische Republik – Německá demokratická republika (NDR)
FDJ	Freie Deutsche Jugend – Svobodná německá mládež
KPD	Kommunistische Partei Deutschlands – Komunistická strana Německa
MfS	Ministerium für Staatssicherheit – Ministerstvo státní bezpečnosti
SBZ	Sowjetische Besatzungszone – Sovětská okupační zóna
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – Jednotná socialistická strana Německa
SfS	Staatssekretariat für Staatssicherheit – Státní sekretariát státní bezpečnosti
SMAD	Sowjetische Militäradministration – Sovětská vojenská správa

Resumé

Vztah katolické církve a státu v NDR byl v porovnání s ostatními zeměmi bývalého socialistického bloku specifický a svou povahou se lišil také od vzájemného vztahu mezi NDR a církví evangelickou. Východoněmecký systém se vyznačoval nepřátelstvím vůči církvím a náboženství obecně a věřil v jejich postupné odumírání. Toto očekávání se však nenaplnovalo a NDR si musela začít zvykat na skutečnost existence církví na svém území. Katolickou církev přitom zpočátku vnímala jako slabšího protivníka, ale později se ve své politické strategii soustředila i na ni. Kontrolními a represivními prostředky se ji snažila vytlačit z veřejného života, ale vyvolala tím v podstatě jen silnou emigrační vlnu. Od 60.let přešla tedy k poněkud pragmatičtější politice a začala uvažovat výhody, které by ji mohla existence katolické církve přinášet.

Po stavbě Berlínské zdi v roce 1961 se státním představitelům podařilo zastavit nejsilnější proud lidí prchajících na Západ a zároveň doufali v politickou i hospodářskou stabilizaci země, jejímž výsledkem by bylo také mezinárodně právní uznání NDR. Navenek se proto snažili NDR prezentovat jako tolerantní stát respektující právo obyvatel na svobodu vyznání. Od duchovních se pokoušeli získat pozitivní vyjádření ke své politice, ale ti si po celou dobu udržovali kritický odstup. Až do konce 70.let totiž sledovala katolická církev kurs tzv. politické abstinence nastolený berlínským biskupem Alfredem Bengschem. Stát vnímal tento postoj ve srovnání s nevypočitatelnou evangelickou církví jako menší zlo a často ho dokonce prezentoval jako loajalitu katolíků. Díky kursu „politické abstinence“ si katolická církev uchovala určitou svobodu, ale na druhou stranu se v jejích řadách množily nespokojené hlasy volající po větší angažovanosti církve v politickém i společenském životě. Na konci 80.let se na stranu opozičních skupin uvnitř církev přidávalo stále více duchovních, kteří také žádali radikální přeměnu NDR.

Zusammenfassung

Das Verhältnis der katholischen Kirche zum Staat war in der DDR im Vergleich zu anderen Ostblockstaaten spezifisch und hat sich auch von dem Verhältnis zwischen der DDR und der evangelischen Kirche unterschieden. Das ostdeutsche System zeichnete sich durch seine Feindschaft gegenüber den Kirchen sowie gegenüber dem Religiösen im Allgemeinen aus und glaubte an deren allmähliches "Absterben". Diese Erwartung hatte sich jedoch nicht erfüllt und die DDR musste damit beginnen, sich an die Existenz der Kirchen auf ihrem Gebiet zu gewöhnen. Die katholische Kirche hatte sie anfangs als den schwächeren Gegner gesehen, hatte sich jedoch später in ihrer politischen Strategie auf diese konzentriert. Durch Kontrolle und Repression hatte sie versucht, die Kirche aus der Öffentlichkeit zu verdrängen, hatte hierdurch jedoch lediglich eine starke Emigrationswelle ausgelöst. Seit den sechziger Jahren ist sie zu einer etwas pragmatischeren Politik übergegangen und wägte ab, welche Vorteile ihr die Existenz der katholischen Kirche bringen könnte. Nach dem Fall der Berliner Mauer im Jahr 1961 ist es den Staatsfunktionären gelungen, den starken Strom der Richtung Westen Fliehenden weitestgehend zu stoppen. Gleichzeitig hofften sie auf eine wirtschaftliche sowie politische Stabilisierung des Landes, wodurch letztendlich die völkerrechtliche Anerkennung der DDR erreicht werden sollte. Aus diesem Grund war man bemüht, die DDR nach außen hin als einen toleranten Staat erscheinen zu lassen, der die Glaubens- und Bekenntnisfreiheit seiner Bürger respektiert. Es wurde versucht, die Geistlichen zu positiven Äußerungen über die Politik der DDR zu bringen, diese behielten jedoch die ganze Zeit eine kritische Distanz gegenüber dem Staat. Bis zum Ende der siebziger Jahre verfolgte die katholische Kirche nämlich den durch den Berliner Bischof Alfred Bengsch eingeführten Kurs der so genannten politischen Abstinenz. Staatlicherseits wurde diese Haltung im Vergleich zu der unberechenbaren evangelischen Kirche als das geringere Übel empfunden und oft sogar als Loyalität der Katholiken dargestellt. Dank des Kurses der "politischen Abstinenz" konnte die katholische Kirche für sich eine gewisse Freiheit bewahren, andererseits wurden in ihren Reihen unzufriedene Stimmen immer zahlreicher, die ein größeres Engagement im politischen und gesellschaftlichen Leben verlangten.

Ende der achtziger Jahre hat sich den oppositionellen Gruppen innerhalb der Kirche eine stetig wachsende Zahl von Geistlichen angeschlossen, die ebenfalls eine radikale Reform der DDR gefordert haben.

Seznam použité literatury

Boyens, Armin. Das Staatssekretariat für Kirchenfragen. In: Vollnhals, Clemens. *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit*. Ch. Links Verlag, Berlin 1997, str. 120-136.

Braun, Johannes. *Katholische Kirche im sozialistischen Staat DDR*. Bonifatius, Paderborn 1997.

Brodkorb, Clemens. *Begründung und Aufbau einer mitteldeutschen Diasporaseelsorge. Zum pastoraltheologischen Ansatz Hugo Aufderbecks*. In: Kösters, Christoph; Tischner, Wolfgang (Hrsg.). *Katholische Kirche in SBZ und DDR*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2005, str. 195-217.

Ehm, Martin. *Die kleine Herde – die katholische Kirche in der SBZ und im sozialistischen Staat DDR*. Lit Verlag, Berlin 2007.

Grande, Dieter; Schäfer, Bernd. Interne Richtlinien und Bewertungsmaßstäbe zu kirchlichen Kontakten mit dem MfS. In: Vollnhals, Clemens. *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit*. Ch. Links Verlag, Berlin 1997, str. 388-404.

Grande, Dieter; Schäfer, Bernd. *Kirche im Visier-SED, Staatssicherheit und katholische Kirche in der DDR*. Benno Verlag, Leipzig 1998.

Goerner, Martin. Die Arbeitsgruppe Kirchenfragen im ZK-Apparat der SED. In: Vollnhals, Clemens. *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit*. Ch. Links Verlag, Berlin 1997, str. 59-78.

Haese, Ute. *Katholische Kirche in der DDR. Geschichte einer politischen Abstinenz*. Patmos Verlag, Düsseldorf 1998.

Haese, Ute. MfS – Kontakte auf offizieller Ebene. In: Vollnhals, Clemens. *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit*. Ch. Links Verlag, Berlin 1997, str. 371-387.

Jung, Ruth. *Eine Politik der Skepsis: Alfred Bengsch, das Bistum Berlin und die katholische Kirche in der DDR (1961-1979)*. In: Kösters, Christoph; Tischner, Wolfgang (Hrsg.). *Katholische Kirche in SBZ und DDR*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2005, str. 147-192.

Kösters, Christoph. *Die Kirchenpolitik in der Amtszeit von Bischof Wilhelm Weskamm (1951-1956)*. In: Kösters, Christoph; Tischner, Wolfgang (Hrsg.). *Katholische Kirche in SBZ und DDR*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2005, str. 63-99.

Lange, Gerhard et al. *Katholische Kirche – Sozialistischer Staat DDR. Dokumente und öffentliche Äußerungen 1945-1990*. Benno Verlag, Leipzig 1992.

Pilvousek, Josef. Die katholische Kirche in der DDR. In: Dähn, Horst (Hg.). *Die Rolle der Kirchen in der DDR*. Olzog Verlag, München 1993, str. 56-72.

Plšková, Jaroslava. *Východní politika Brandtovy vlády v letech 1969-1974. Ústav mezinárodních vztahů*, Praha 1999.

Raabe, Thomas. SED – Staat und katholische Kirche 1949 bis 1989. In: Vollnhals, Clemens. *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit*. Ch. Links Verlag, Berlin 1997, str. 353-370.

Raabe, Thomas. *SED-Staat und katholische Kirche. Politische Beziehungen 1949-1961*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 1995.

Schäfer, Bernd. *Staat und katholische Kirche in der DDR*. Böhlau Verlag, Köln 1998.

Tischner, Wolfgang. *Die Kirchenpolitik unter Konrad Kardinal von Preysing (1945-1950)*. In: Kösters, Christoph; Tischner, Wolfgang (Hrsg.). *Katholische Kirche in SBZ und DDR*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2005, str. 37-61.

Tischner, Wolfgang. *Katholische Kirche in der SBZ/DDR 1945-1951*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2001.

Vollnhals, Clemens. Die kirchenpolitische Abteilung des Ministeriums für Staatssicherheit. In: Vollnhals, Clemens. *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit*. Ch. Links Verlag, Berlin 1997, str. 79-119.

Weber, Hermann. *Dějiny NDR*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2003.

Wittstadt, Klaus. *Julius Kardinal Döpfner, Bischof von Berlin (1957-1961)*. In: Kösters, Christoph; Tischner, Wolfgang (Hrsg.). *Katholische Kirche in SBZ und DDR*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 2005, str. 101-146.